

Şeyma Ay Arçın

İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi

**Atalar Devrinden Asur ve Babil
Hâkimiyetine Kadar**

ayışığıkitapları • 67

Kapak
Minyatür

Dizgi/İç Düzen
Hülya Aşkın

Baskı - Cilt
Çalış Ofset
Davutpaşa Caddesi No:8
Topkapı - İstanbul
Sertifika No: 12107

1. Baskı (1100 Adet)
İstanbul, 2016

ISBN 978-975-6336-31-1

T.C.
Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 0107-34-007408

Online Satış
www.kitabevi.com.tr

ayışığıkitapları, bir **KITABEVİ** ürünüdür.

ayışığıkitapları

Çatalçeşme Sk. No: 46/A Cağaloğlu-İSTANBUL
Tel:(0212) 512 43 28 - 511 21 43 • Faks:(0212) 513 77 26

İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi

Atalar Devrinden Asur ve Babil
Hâkimiyetine Kadar

ŞEYMA AY ARÇIN

Dr. Şeyma AY ARÇIN:

1981 İzmir doğumlu Dr. Şeyma AY ARÇIN, 2004 yılında Pamukkale Üniversitesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 2006 yılında aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı'ndan ve 2010 yılında Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD'dan mezun oldu. 2011 yılında başladığı Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ndeki görevinden 2014 yılında ayrılarak, aynı yıl Pamukkale Üniversitesi Turizm Fakültesi Turizm Rehberliği bölümünde çalışmaya başladı. Yazann eski Önasya kültürleri ve Anadolu'nun tarihi coğrafyası hakkında yazılmış çeşitli makaleleri vardır.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	VII
GİRİŞ	1
Coğrafya	2
İbrani Adının Kökeni	5
BİRİNCİ BÖLÜM	
1.1. En Eski Devirler: Atalar ve Hâkimler	15
İKİNCİ BÖLÜM	
2.1. Birleşik Krallık	33
2.2. İsrail Krallığı	48
2.3. Yahuda Krallığı	71
SONUÇ	89
KAYNAKÇA	93
EKLER	109
DİZİN	119

Ön Söz

Tek bir atadan birleşik krallığa ve sonrasında iki farklı devlet hâlinde Asur ve Babil istilasına kadar politik yaşamına devam eden İsrail halkının en eski tarihleri dinî bir anlam içermesi bakımından oldukça ilgi çekicidir. Şu bir gerçektir ki adı geçen krallıklar uygarlık tarihine aynı bölgedeki diğer devletler gibi damga vuran yenilikler bırakmasalar da, bugün hâlâ isimlerini andığımız halkın erken dönemlerini oluşturmaları sebebiyle dikkate değerdir.

“Yahudi Tarihi” ve “İsrail Tarihi” başlıkları altında dilimize tercüme edilen kitaplar bulunmaktadır. Bununla birlikte İsrail ve Yahuda Krallıkları hakkında yabancı literatürde sayısız çalışma yapılmıştır. Ülkemizde yapılan çalışmalarda ise referans olarak Eski Ahit büyük yer kaplamaktadır (Bkz.: Rabbi Nisim Behar, *İbraniler'in Öyküsü*, Zvi-Geyik Yay., İstanbul 2001.; *İbrani Tarihi-Kitab-ı Mukaddes'ten Özetler (İlkçağdan Babil Devrine Kadar)*, Ahmed Sait Matbaası, İstanbul 1964.; Kurt, Ali Osman., *Erken Dönem Yahudi Tarihi (Yahudiliğin Mimari Ezra)*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2007.; Akbıyık, Serpil., *Babil Esareti'nin Yahudiler Üzerindeki Sosyal, Kültürel ve Dini Etkileri*, Basılmamış YL Tezi, Danışman: Prof. Dr. Mehmet Aydın, Selçuk Üniversitesi SBE- Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı, Konya 2010. Adı geçen tezde erken dönemler esas konuyu teşkil etmemiş yalnızca bir bölüm olarak değerlendirilmiştir.; Nânâ, Mahmut., *Yahudi Tarihi*, Çev.; D. Ahsen

Batur, Selenge Yay., İstanbul 2014.; Besalel, Yusuf., *Yahudi Tarihi*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2003.) Biz ise çalışmamızda antik kaynakları ve arkeolojik verileri kullanarak meraklılarının konuya tarih bilimi ekseninde bakmasını sağlamaya çalıştık. Nitekim bu çalışma bir “dinler tarihi” ya da “Musevi dini” çalışması değildir. Çalışmamızda Atalar döneminden Asur ve Babil Krallıkları hâkimiyetine kadar İsrail ve Yahuda Krallıkları tarihi Giriş ve 2 bölüm hâlinde incelenmiştir. Giriş bölümünde Antik İsrail tarihyazımı, Antik İsrail Coğrafyası ve İbrani tanımı hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. 1. Bölümde Atalar Dönemi ile tarih başlatılmış, 2. Bölümde Krallık dönemi, Birleşik Krallık, İsrail Krallığı ve Yahuda Krallığı olmak üzere 3 ayrı başlık altında değerlendirilmiştir. Aynı zamanda kitabın ekler bölümündeki haritalar ve şekiller ile dönem hakkında aydınlatıcı bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Çalışma süresince, esirgemedikleri manevi destekleri için annem Nuray, babam Musa, kardeşlerim Fatmanur ve Mustafa'ya teşekkür ederim. Ayrıca çalışmayı titizlikle okuyup görüşlerini benimle paylaşan Ekrem Hocam (Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ) ve Yusuf Hocam'a (Prof. Dr. Yusuf KILIÇ) müteşekkir olduğumu belirtmek isterim. Ve hayat “ortağım” Salih Mehmet'e gösterdiği sabır ve güler yüz için, tüm kalbimle teşekkür ederim.

Bu çalışma bir son söz değildir. Başka araştırmacıların katkıları ile mutlaka daha kapsamlı çalışmalar yapılacaktır. Dileğimiz, varsa hatalarımızın affolunması ve tekrarlanmaması, rehber kitap niteliğinde olan bu çalışmanın araştırmacılara faydalı olmasıdır.

Şeyma AY ARÇIN
Denizli-Ocak 2016

Giriş

Antik İsrail konumu itibarıyla Mısır'dan Anadolu'ya uzanan ticaret yollarının geçtiği güzergâh üzerindedir. Bölgenin denize yakın olması buranın deniz ticaretinin de kilit noktalarından biri olduğunu göstermektedir. Sahip olduğu coğrafi alan sebebiyle çağdaşlarına nazaran oldukça dar bir alanda gerçekleşen İsrail ve Yahuda krallıklarının en erken dönemleri hakkında en kapsamlı bilgi Eski Ahit'ten gelmektedir. Günümüzde Babil sürgünü esnasında yazıya geçirildiği kabul edilen Eski Ahit'in¹ bu devletlerin erken dönemlerini açıklamaktaki birinci kaynak olarak karşımıza çıkması, tarih bilimi açısından metodolojik sıkıntıya yol açmaktadır. Antik İsrail tarihyazımı Eski Yakındoğu'nun diğer devletlerinden ayrı bir şekilde gerçekleşmiştir. Buna göre tarihî olaylar, aynı zamanda birer kahraman olan kişilerin etrafında, onların başarılarına destek olur nitelikte kayda geçirilmiştir. Tarihî olayları süsleyen tüm bu hikâyeler ise İsrail kültürünün bir parçası olmayıp, komşu devletlerin ürünüdür. İsrail tarihyazımının birinci derece önemli kaynağı olan Eski Ahit'teki teknik antik Yunan hikâyeci tarihyazımına benzemektedir. Bununla birlikte "tarihte tanrının egemenliği" inancı Antik İsrail'de tarihyazımında en önemli etkendir².

¹ Eski Ahit'in derlenmesinin M.Ö. 400 yılında tamamlandığı ancak bugünkü şeklini M.Ö. 2. yy.'da aldığı düşünülmektedir. Bkz.: Mahmut Nânâ, *Yahudi Tarihi*, Çev.; D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2014, s. 39, 41.

² John Van Seters, *In Search of History-Historiography In The Ancient World And The Origins Of Biblical History*, Yale University Press 1983, s.210-214, 237.

Bölgede ele geçen Mısır, Kenan, İbrani ve Arami dilindeki yazıtlar bölgenin tarihi, dinî ve kültürel geçmişini aydınlatan paha biçilmez bilgiler vermektedir. Hem dinî kitap hem de tarihî kayıt olan Eski Ahit'in *Krallar ve Tarihler* kitapları antolojiler, tarihî kayıtlar, dinî liderlerin hikâyeleri ve toplumun geleneklerini içermesi bakımından tarihsel ve sosyolojik bir derleme niteliğindedir. Bu bölümlerde tarihî süreç politik, dinî ve ahlaki değerler ile sunulan olaylardan oluşmaktadır. Eski Ahit'in *Krallar* kitabı Babil sürgünü esnasında, M.Ö. 6. yy.'ın ortalarında derlenmiştir. Babil tarihyazımı etkisindeki İsrail tarihini ortaya koymaktaki amaç, toplumun hafızasında büyük etki bırakan Babil sürgününe neden olan trajik etkenleri ortaya çıkarma ihtiyacıdır. *Krallar* kitabı, Babil ve Asur kökenli kaynaklar ile senkronize bilgiler vermektedir. Babil ve Asur tarihyazımından farklı olarak *Krallar* kitabındaki tarihyazımı niyetler, peygamberlerin sözleri ve efsaneler içermesi bakımından değişiklik gösterir. *Tarihler* kitabı ise Pers hâkimiyeti döneminde derlenmiştir. Bu kitapta Yahuda Krallığı'nın tarihi, Hz. Davud'dan ilk tapınağın yıkımına kadar geçen süre boyunca bütün İsrail halkının tarihidir. Geleneksel anlatımda kralların tüm icraatları "...krallığı dönemindeki öteki olaylar, bütün yaptıkları, İsrail krallarının tarihinde yazılıdır.", "...krallığı dönemindeki öteki olaylar, başarıları ve savaşları Yahuda krallarının tarihinde yazılıdır." şeklinde ifade edilmektedir. Bu da bize hem kayıt tutma geleneğini hem de *Tarihler* kitabının derlendiği dönemde *Krallar* kitabından haberdar olduğunu göstermektedir³.

Coğrafya

İsrail tarihi, kesin olarak belirli bir bölgede başlaması ve tüm olayların aynı bölge ile sınırlı kalmak üzere gelişmesi sebebiyle ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Tarihinde göçlerin, istilaların, sürgünlerin kaydedildiği bu halkın antik çağlarda yaşadığı bu bölge coğrafi olarak bugünkü İsrail topraklarını oluşturmaktadır. Bölge hem çöllerden hem de tepe-

³ B. Maisler, "Ancient Israelite Historiography", *IEJ* 2-2/1952, s. 82-85.

lik alanlarda bulunan verimli tarım alanlarından oluşmaktadır. Coğrafyanın bu farklı yapısı Kitab-ı Mukaddes'in bölümlerinde dolaylı yünden teolojik bir bakış açısıyla yansıtılmaktadır. Kutsal Kitap'ta coğrafyanın bereketi metaforlar ile -bal ve sütün aktığı topraklar, kuvvetli doğu rüzgârı gibi- anlatılması buranın Mezopotamya ve Levant olmak üzere iki bölümden oluşan ve “*Bereketli Hilal*” olarak adlandırılan bölgenin Levant sınırında yer almasından kaynaklanmaktadır. Fransızca bir kelime olan Levant “*yükselen*” anlamına gelmektedir. Levant'ın kuzeyi Amik vadisi bölgesindeki Kel Dağ'dan (Cebel Akra / Mt. Cassius) başlayarak güneye doğru Suriye ve Lübnan sınırındaki Hermon Dağı'na (Cebel El Şeyh) uzanmaktadır. Buradan Lübnan'daki Litani Nehri vadisi ile Sur'un (Tyre) kuzeyinden Dan kentine ulaşılır. Dan kenti düzlüğü ve Berşeva düzlüğü arasındaki bölgede de Galile, Berşeva ve batıda Kudüs bulunmaktadır. Söz konusu düzlüğün doğusunda Golan Tepeleri, Gilap Platosu ve antik Moab Tepelikleri vardır. Berşeva'dan güneye Kızıldeniz'e kadar Necef Çölü uzanmaktadır. Bu hâliyle Levant'ın Amik vadisinden Sina yarımadasının kuzeyindeki Ariş vadisine uzanan boylamsal bir coğrafi yapısı vardır. Bu fiziki coğrafya tanımlasından ayrı olarak ele aldığımız bölgenin bir de teolojik sınırları bulunmaktadır. Bu sınırın batı yakasını Akdeniz oluşturmaktadır. Kuzey bölge Lübnan ve anti Lübnan Dağları'nın güneyinden başlayarak el-Kabir nehri boyunca Suriye'deki Humus Gölü bölgesine uzanır. Buradan güneye Lübnan'daki Beka Vadisi bölgesine ulaşır. Beka Vadisi'nden Anti-Lübnan Dağları doğrultusunda Doğu Çölü'ne, güneybatı Suriye'deki Havran Dağı bölgesine kadar uzanır. Doğu sınırında ortasında Şeria Nehri'nin (Ürdün Nehri) aktığı ve aynı nehrin beslediği Celile Denizi (Taberia Gölü/Kinneret Gölü/Galile) ve Lut Gölü bulunur. Güney sınırında Mısır yönünde Kadeş Barnea bulunmaktadır. Teolojik sınırları bu şekilde olan bölgenin antik çağlarda aldığı isimlerden biri de “**Kenan Ülkesi**”dir. Nuzi metinlerinde Kenan kelimesinin karşılığı “aşağıda olan”dır⁴. Bu tanım tepelerdeki Amoritler'in aksine deniz kıyısında yaşayan halkı ifade etmektedir.

⁴ Mahmut Nânâ, *age*, 2014, s. 17.

Kenan bölgesi, M.Ö. 15. yüzyılda Nuzi'deki Akat metinlerinde “**kina-hu**” olarak geçmekte, söz konusu kelime ise mor anlamına gelmektedir⁵. Yunanlılar'ın bu halkı tanımlamak için kullandıkları “**phoinix**” kelimesi, mor renkli karakteristik Fenike ticari emtiasını işaret etmekte olup Linear B metinlerinde geçen “**po-ni-ki-ja**” yani kırmızı (erguvan?) boya-boyalı anlamına gelmektedir⁶. Bölgenin tarihini açıklarken kullanılan coğrafi tanımlamalardan diğeri “**Filistin**”dir. Filistin olarak anılan bölge, Akdeniz ve Ürdün Nehri arasında kalan alanı işaret etmektedir. Antik Filistin bölgesi Levant olarak bilinen alandaki Suriye, Lübnan ve Ürdün'ün bir kısmını içine alır. Bugünkü kullanımı ile Filistin isminin karşımıza ilk çıktığı yer Herodot'un Tarih adlı eseri olmuştur⁷. Öte yandan Filistin ismi, ilk kez Antik Mısır kaynaklarında **Prst/Plst** şeklinde geçmektedir. III. Ramses dönemine ait ve deniz kavimleri hakkında bilgi veren Medinet-Habu mabedindeki kabartmalarda, Mısır'a saldıran deniz kavimleri arasında Pelestler geçmektedir⁸. Aynı firavuna ait Büyük Harris Papirüsünde de Deniz Kavimleri'nin saldırısından ve Filistler'den bahsedilmektedir⁹. Bununla birlikte Asur kralı III. Adad Nirari¹⁰, III. Tiglat Pilaser, II. Sargon, Sanherib, Asar-

⁵ Barry J. Beitzel, *The Moody Atlas of the Bible*, The Moody Bible Institute Of Chicago 2009, s. 16.-30.; Sabatino Moscati, *Fenikeliler*, Dost Kitabevi, Ankara 2004, s. 28.; Matthew J.Suriano, “Historical Geography of the Ancient Levant”, *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant c.8000-332 BCE*, Ed.: Margreet L. Steiner, Ann E. Killebrew, Oxford Universty Press 2014, s. 9.

⁶ Michael C. Astour, “The Origin of the Terms “Canaan,” “Phoenician,” and “Purple”, *JNES* 24- 4/1965, s. 348.; Mahmut Nânâ, *age*, 2014, s. 16.

⁷ Herodot, Herodot Tarihi II: 104. Yunancadaki “παλαιστίνη” (palaistēs-güreşçi) kelimesi, Palaistinē ile benzerlik göstermektedir. David M. Jacobson, “Palestine and Israel”, *BASOR* 313/1999, s. 68.

⁸ A.M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK, Ankara 1999, s. 88.; Ekrem Memiş, Cemil Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitapevi Yayını, Bursa 2014, s. 114.; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitapevi Yayını, 13. Baskı, Bursa 2015a, s.169.

⁹ R.O.Faulkner, “The Kingdom Under Ramesses III”, *CAH2.2*, Cambridge 1975, s. 244.; Büyük Harris Pairüsünde Filistler “purasatiler” olarak zikredilmektedir. Bu hususta bkz.: Ekrem Memiş, *age*, 2015a, s. 171.

¹⁰ D.D.Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I (ARAB I)*, New York 1926, § 734-739.

haddon ve Asurbanipal dönemine ait vesikalarda Filistin'den ve Filistin şehirlerinden (Pilišti, Palaštu) bahsedilmektedir¹¹. Bununla birlikte Filistler, Tevrat'ta Kaftoriler¹² ve Peletiler¹³ olarak anılırken, ataları olarak Nuh'un üç oğlundan Ham'ın oğlu Mistraim gösterilmektedir¹⁴. İlk kez III. Tutmosis zamanında karşımıza çıkan Keftiu¹⁵ ile Kitab-ı Mukaddes'te geçen Kaftor'un aynı yer ve bugünkü Girit olduğu pek çok bilim adamı tarafından kabul edilirken, bir diğer görüşe göre Filistin ismi Antik Yunan'da İllirya bölgesindeki Palaeste'de yaşayan ve "Palaestini" olarak adlandırılması gereken halktan kaynaklanmaktadır¹⁶.

İbrani Adının Kökeni

İsrailoğulları'nın dinî karakteri ağır basan tarihi hakkındaki bilgiler bölgeye komşu milletlerin bıraktığı yazılı kaynakların gün yüzüne çıkmasına kadar Eski Ahit'ten öğrenilmekte idi. Eski Ahit İsrail halkının bir aileden güçlü bir krallığa uzanan gelişmelerinin bir dökümünü vermesi bakımından¹⁷ Yahudi halkı için aynı zamanda bir tarih kitabıdır. Eski Yakındoğu'nun diğer toplumlarıyla kıyaslandığında en erken dönemleri hakkında oldukça az kanıt barındıran İsrail tarihinin bu durumu, halkın krallık kurumu ile olan kültürel ilişkilerinden ve Demir Çağı'nda bölgede ağırlıklı olarak küçük yerleşimlerin bulunmasından kaynaklanmaktadır. Hatta Kudüs kentinde yapılan kazılarda krallık dönemine ilişkin çok az buluntu ortaya çıkmıştır. İsrail'in kökeni konusunda ise tarihî kayıtların eksikliği ve tarihî "temel" oluşturma isteği

¹¹ Jacobson, *agm*, 1999, s. 65.

¹² Tesniye 2: 5.

¹³ I. Samuel 30: 14; Hezekiel 15: 16; II. Samuel 20: 23; I. Krallar I: 38.

¹⁴ Tekvin 10: 13.

¹⁵ Söz konusu kelime Mısır dilinde "geride-arkada" anlamına gelmektedir. Tann Amon'a adanmış bir ilahide "geldim ve batıdaki yerleri vurdum, Keftiu memeketi ve Asi (=Alaşıya=Kıbrıs) korktular" yazmaktadır. Bkz: R.C. Macalister, *The Philistines Their History and Civilization*, 1914, s.7. Ayrıca: Josephus'un Grekçe verisyonunda Kaftor, Kapadokya ile eşitlenmiştir. Mülter ise Keftiu'yu Kilikya ile eşitlemiştir. Aynı yer; s. 12.

¹⁶ G. Bonfante, "Who Were The Philistines?", *AJA* 50/1946, s. 251.

sebebiyle, en erken dönemlere ait tarihî süreç ve Eski Ahit kayıtları birbirlerinden farklı şeyler söylemektedir¹⁸. Öte yandan Eski Ahit'te İsrailoğulları **İbrani** ve **Yahudi** adları ile de anılmaktadır. İbrani adı İsrailoğulları tanımlaması ile eş anlamlı kullanılmakla beraber İbrani kelimesi Tevrat'ta **'ibrî** (çoğul **'ibrîm**)¹⁹ şeklinde geçmektedir. Bu ismin Hz. İbrahim'in de atası olan **Ever**'den (*Eber*) geldiği düşünülmektedir²⁰:

“Tekvin 10.21: Yafet'in ağabeyi olan Sam'ın da çocukları oldu. Sam bütün Ever soyunun atasıydı.”

'ibrî kelimesinin kökü olan **'br** Sami dillerinde “karşıya geçmek” anlamına gelmektedir. Bu sebeple İbraniler nehrin öte tarafından gelenler olarak ifade edilmiştir²¹. Hatta bu tanımlama;

“Yeşu 24.2-3: Yeşu bütün halka, “İsrail'in Tanrısı RAB söyle diyor” diye söze başladı, “İbrahim'in ve Nahor'un babası Terah ve öbür atalarınız eski çağlarda **Fırat Irmağı'nın ötesinde yaşar, başka ilahlara kulluk ederlerdi. Ama ben atanız İbrahim'i **ırmağın öte yakasından** alıp bütün Kenan topraklarında dolaştırdım; soyunu çoğalttım, ona İshak'ı verdim.”** hâliyle Eski Ahit'te de geçmektedir. Ancak bu ismin belirli bir etnik gruba mı ait olduğu yoksa sosyal bir grubu mu işaret ettiği konusu Eski Ahit dışındaki pek çok yazılı kaynağın da araştırmalarda kullanılmaya başlanması ile

¹⁷ Nicholas De Lange, *Yahudi Dünyası - Atlash Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, Çev.: Sevil Atauz-Akın Atauz, İletişim Yay., İstanbul 1987, s. 14.

¹⁸ Mario Liverani, *The Ancient Near East-History, Society and Economy*, Routledge, Newyork 2014, s. 417-418.

¹⁹ Nadav Na'aman, “Ḥabiru and Hebrews: The Transfer of a Social Term to the Literary Sphere”, *JNES* 45-4/ 1986a, s. 271.

²⁰ E. G. Kraeling, “The Origin of the Name Hebrews”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 58-3/1941, s. 247.; J. L. Myres, “The Ḥabiru, the Hebrews, and the Arabs”, *MAN* 47/1947, s. 78.; Mahmut Nânâ, *age*, 2014, s. 44.

²¹ E. A. Speiser, “Ethnic Movements in the Near East in the Second Millenium B.C. The Hurrians and Their Connections with the Ḥabiru and the Hyksos”, *ASOR* 13/1931-1932, s. 41.; “abere” *nehri geçmek*. Mahmut Nânâ, *age*, 2014, s. 44.

önemli bir sorun hâline gelmiştir. Çalışmaların sonucunda Eski Yakın-doğu'nun önemli merkezlerinde ele geçen metinler üzerinde yapılan çalışmalar pek çok farklı tanım ile ifade edilmiş sosyal bir grup tablosu ortaya çıkarmıştır.

İlk olarak Mısır'ın Ben-i Hasan bölgesindeki Tell el Amarna höyüğünde ortaya çıkarılan Amarna mektuplarının okunması ile mektuplarda geçen **ḥabiru** (Akk. 'apiru) toplumunu ifade eden kelime ile 'ibrî kelimesi arasındaki fonetik benzerlik, aralarındaki olası ilişkinin araştırılmasına sebep olmuştur²². Kenanlı idareciler tarafından yöre halkına zarar verici faaliyetleri sebebiyle karışıklığa yol açtığı belirtilen²³ **ḥabiru** toplumunun adının anlamı Eski Babil dönemine tarihlenen Mari metinlerinde geçen **ḥabāru** kelimesi dolayısıyla açıklığa kavuşmuştur. Mari metinlerinde bu kelime "göçmen" anlamında kullanılmaktadır²⁴. Ayrıca yine Mari metinlerindeki **ḥbr** (=birleşik) kökünden türeyen **ḥibrum** kelimesi göçebe yaşam tarzının bireyleri birbirine bağlı kıldığı göçebe ve yarı göçebelere tanımlamak için kullanılmaktadır²⁵. **Ḥabirular** olarak isimlendirilen toplumun Halep kralı İrkab-tum (M.Ö. 17. yüzyıl başları)²⁶ zamanında Suriye bölgesinde bulduklarının²⁷ belirtilmesi üzerine bu halkın Batı Asya coğrafyasında yaşayan Batı Samiler olabileceği düşünülmüştür²⁸. Ancak bu kelime etnik bir topluluğu mu yoksa sosyal bir yapılanmayı mı ifade etmektedir?

²² E. A. Speiser, *agm*, 1931-1932, s. 40.; Yusuf Besalel, *Yahudi Tarihi*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2003., s. 32.

²³ EA 271, EA 272, EA 273, EA 274. Bkz.: William L. Moran, *The Amarna Letters*, The John Hopkins University Press, USA 1992, s. 317-319.

²⁴ Nadav Na'aman, *agm*, 1986a, s. 274-275.

²⁵ Abraham Malamat, *Mari and the Early Israelite Experience*, Oxford University Press 1992, s. 39.

²⁶ Bkz.: "Chronological Tables", *CAH 2.1*, Ed.:I.E.S. Edwards vd., Cambridge University Press 2008, s. 821.

²⁷ J. R. Kupper, "The Benjaminites and other Nomads, and the Habiru", *CAH 2.1*, Ed.: I.E.S. Edwards vd., Cambridge University Press 2008, s. 27.

²⁸ Nadav Na'aman, *agm*, 1986a, s. 273.; J. R. Kupper, *age*, 2008, s. 27.; Yusuf Besalel, *age*, 2003, s.34.

Yapılan çalışmalar göstermektedir ki, **Habiru** kelimesi etnik bir anlamdan öte topluluğun merkezi ve kabileci olmak üzere iki yönlü yaşam tarzına sahip olmaları bakımından parasosyal bir anlamda kullanılmaktadır²⁹. Bronz Çağın sonunda gerek siyasal yapılanmadaki değişiklik³⁰ gerekse yabancı kavimlerin saldırısı, geçimini topraktan sağlayan halk kitlelerini büyük ölçüde etkilemiştir. Borçları sebebiyle kaçmak zorunda kalan özgür çiftçiler (**hupšu**³¹) başlangıçta kontrolün pek mümkün olmadığı dağlık alanlara, kent merkezlerinin ve çöllerin sınırına yerleşmişlerdir. İşte metinlerde yurtlarından kopan bu kimse-lerin oluşturduğu topluluktan **habiru** olarak bahsedilmektedir³².

Habirular yerleşik bir düzenden gelmeleri sebebiyle bölgedeki diğer göçebelerden ayrılmaktadır. Kötüleşen ekonomik koşulların toplulukları kentlerinden koparıp onları göçerliğe itmesi yakınlarındaki yerleşik toplumlar için tehlike oluşturmuştur. Çünkü onlar geçimlerini, yerleşiklere yağma akınları yaparak sağlamaktadır. Diğer taraftan onlar hayatlarını devam ettirmek için komşu bölgelerdeki idarecilere ve krallara paralı asker olarak hizmet etmiş, bu da onların yerleşik toplumlar ile bütünleşmesini hızlandırmıştır. Zamanla nüfusları artan bu topluluklar ya daha büyük sosyal gruplara dâhil olmuşlar ya da yeni bir topluluğun çekirdeğini oluşturmuşlardır. Bu sebeple **habirular** Bronz Çağının sonunda Batı Asya'da sıklıkla görülen bir sosyal sınıftır, demek hiç de yanlış olmaz³³.

²⁹ Michael B. Rowton, "Dimorphic Structure and the Parasocial Element", *JNES* 36-3/1977, s. 181, 187.

³⁰ Robert Drews, *Tunç Çağı'nın Sonu*, Çev.: Tolga Ersoy, Gürkan Ergin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 91-97.

³¹ William F. Albright, "The Amarna Letters From Palestine", *CAH* 2.2, Ed.: I. E. S. Edwards vd., Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 110.

³² Mario Liverani, *Israel's History and the History of Israel*, Equinox Publishing, London 2007, s. 26-27.; Marc Van De Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi İÖ 3000-323*, Dost Kitabevi Yay., Ankara 2006, s. 202-203.

³³ Nadav Na'aman, *agm*, 1986a, s. 273; J. L. Myres, *agm*, 1947, s.78.; Nadav Na'aman, "Habiru-like Bands in the Assyrian Empire and Bands in the Biblical Historiography", *JAOS* 120/4/2000, s. 623.; Mario Liverani, *age*, 2014, s. 402.

Ayrıca M.Ö. 15. yüzyıla tarihlenen Nuzi metinleri ekonomik koşulların etkisi sonucunda **habiru** olarak anılan grupların varlığını ortaya koyması bakımından önemlidir. Belirli bir etnik ve kültürel grubu temsil etmeyen, yabancı memleketin insanları ve Nuzi toplumunun köleleri³⁴ olan **habirular** metinlerinde şu şekilde geçmektedir³⁵:

	ERİL	DIŞIL
TEKİL	amêl ha-bi-ru amêl ha-bi-rum amêl ha-bi-ru-ú amêl ha-bi-ru-...	ha-bi-ru-ú SAL ha-bi-ru-ú SAL ha-bi-ri SAL KI-MIN (=ha-bi-ru)
ÇOĞUL	amêlûti ha-bi-ru-ú amêlûti (ç)ha-bi-ra-du amêlûti ha-bi-ru amêlûti ha-bi-rum	SAL ha-bi-ru-ú SAL(ç) ha-bi-ra-du

Nuzi metinlerine göre bu kişiler ekonomik sebepler ile köle durumuna düşen, bedelini ödemek karşılığında bu durumdan azad edilen kimseler olarak anılmaktadır. Belirli bir millete tabi olmayan ancak çok çeşitli etnik gruplardan oluşan bu topluluk köle olmanın yanı sıra ücretli asker ve bayındırlık işlerinde çalışan işçi olarak istihdam edilmişlerdir³⁶.

Öte yandan Amarna metinlerinde **habirular** için Sümerce **SA.GAZ** logramı da kullanılmıştır³⁷. Sümerce **SA.GAZ** "saldırgan

³⁴ Theophile J. Meek, "Mesopotamian Legal Documents", ANET, Ed.: James B. Pritchard, Princeton University Press, Princeton 1992, s. 220.

³⁵ Edward Chiera, "Habiru and Hebrews", *The Journal of Semitic Languages and Literatures* 49-2/1933, s. 116-118.

³⁶ N. P. Lemche, "The 'Hebrew Slave': Comments on the Slave Law Ex. XXI 2-11", *Vetus Testamentum* 25-2/1975, s. 139-140.; Cyrus H. Gordon, "Biblical Customs and the Nuzi Tablets", *The Biblical Archaeologist* 3-1/1940, s. 12.; E. A. Speiser, *agm*, 1931-1932, s. 35.

kimse, rakibini yere seren, yağmacı” anlamına gelmektedir³⁸. **SA.GAZ** lologramı metinlerde “yağmacı, hırsız, serseri, gezgin, göçebe, başboş tarım işçisi, karşıya geçmek” anlamlarında Akatca **ḥab-bātu** kelimesi ile ifade edilmektedir³⁹. Lipit İhtar kanununda **SA.GAZ** yasadışı işleri, kaçakçılığı ifade etmek için kullanılırken; Agadenin Laneti adlı metinde de **SA.GAZ** toplumunun Akat kentinin düşmesiyle ticaret güzergahındaki işlerden mahrum kaldığı belirtilmiştir; Şulgi dönemine ait bir metinde ise **SA.GAZ** toplumundan isyankar olarak bahsedilmektedir⁴⁰. **SA.GAZ** kelimesi M.Ö. 1500lere tarihlenen bir Hitit metninde ise askerî amaçlı istihdam edilen kişileri ifade etmektedir⁴¹. Bununla birlikte anormal bir doğum olayını anlatan KUB VIII 83 metinde “*habiru halkı*” uğursuzluğu tanımlamak için kullanılmaktadır:

KUB VIII 83⁴²

- 2 ga-ri-ia-an ḥar-kán-zi LUGAL
- 3 a-ra-aḥ-zé-ni-eš ku-na-az-zi x ták-ku IZ-BU
- 4 ZAG-an GEŠTU-an NU.GÁL LÚKÚR KUR LUGAL e-ep-zi
- 5 ták-ku IZ-BU GÚB-la-an GEŠTU-an NU.GÁL
- 6 LUGAL KUR LÚKÚR e-ep-zi

³⁷ Nadav Na'aman, *agm*, 1986a, s. 271.

³⁸ Robert Drews, *age*, 2014, s. 162-163.

³⁹ Michael B. Rowton, “Dimorphic Structure and the Problem of the ‘apirū-ibrīm’”, *JNES* 35-1/1976, s. 14.; William F. Albright, *age*, 2008, s. 112.; E. A. Speiser, *agm*, 1931-1932, s. 37.; “Ḥabatu”, *CAD-H/6*, Ed.: L. Oppenheim vd., The Oriental Institute, Chicago 1995, s. 9-12.; <http://psd.museum.upenn.edu/epsd/nepsd-frame.html> (erişim 13.04.15;14:41); Mahmut Nânâ, *age*, 2014, s. 49.; Mahmut Nânâ, *age*, 2014, s. 47.

⁴⁰ William F. Albright, *agm*, 2008, s. 112.; William F. Albright, “From the Patriarchs to Moses: From Abraham to Joseph”, *The Biblical Archaeologist* 36-1/ 1973a, s. 6.

⁴¹ William F. Albright, *agm*, 2008, s. 113.; E. A. Speiser, *agm*, 1931-1932, s. 36.

⁴² K. K. Riemschneider, *Babylonische Geburtsomina in Hethitischer Übersetzung*, Wiesbaden, 1970, s. 57-58.

- 7 ták-ku IZ-BU GEŠTU^{HIA}-Šu GÚ-ši ki-ja-an-ta-ri
 8 É LÚ ħar-ak-zi na-aš-an-ma-kán LUGAL
 9 LU..MES **Ha-pí-ri-ia-aš** an-da i-ja-an-da-ri
 2-3 “ Anormal bir doğumda
 4 sağ kulak mevcut olmadığı zaman; kralın ülkesini düş-
 man alacak (fethedecek).
 5 Anormal bir doğumda sol kulak mevcut olmadığı zaman;
 6 kral düşmanın ülkesini fethedecek.
 7 Kötü bir doğum neticesinde kulaklar boyunda (boğazda)
 bulunursa yani anormal bir doğum neticesinde, yeni do-
 ğan, kulakları boynunda doğmuşsa;
 8 adamın evi mahvolacak (telef olacak), veya ... kralın ..
 9 **Habiru halkı** (erkekleri, insanları) içeri girecek...”⁴³

Metinde kötü kehanetler ile beraber anılan habiru halkının bu durumu yurtsuz olmanın, göçebe olmanın uygunsuzluğunu gösterirken habiru halkının “içeri girmesi” onların yağmacılık faaliyetlerine de gönderme yapmaktadır.

‘**apirû** (Akk. **ħabirular**) toplumu Amarna döneminden yaklaşık bir asır sonra Mısır metinlerinde tekrar karşımıza çıkmaktadır⁴⁴.

⁴³ K. K. Riemschneider, *age*, 1970, s. 57-58.; Şeyma Ay, “Hititçe Metinlerde Geçen Gebelik Konusuna Kısa Bir Bakış”, *Tarih Okulu Dergisi* 12/2012, s. 51-52. Ayrıca Hitit metinlerinde hapirular ile benzer özellikler gösteren “dağlı ve barbar” olarak tanımlanan “*lulahhi*” toplumu için bkz.: İlknur Taş, Selim F. Adalı, “Çivi Yazısı Geleneğinde Lullu Halkı”, *KUBABA* 12-24/2015, s.25, 33-35. “lulahhi ve hapiru tanrıları” anlaşma metinlerinde yanyana zikredilmektedir. Bkz. : *agm*, 2015, s. 27 ve tablolar.; Güngör Karauğuz, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devleti'nin Siyasi Anlaşma Metinleri*, Çizgi Kitabevi, Konya 2002, s. 90, 104, 130, 137,147, 153, 174, 183, 191, 213, 221, 239, 252.; Emmanuel Laroche, *Glossaire de la Langue Hourrite*, Paris 1980, s.160. Ayrıca lullu ve habiru halkı için Bkz. : Trevor Bryce, *The Routledge Handbook Of The Peoples And Places Of Ancient Western Asia-The Near East From The Early Bronze Age To The Fall of the Persian Empire*, Routledge 2009, s.296, 424-425.

⁴⁴ E. A. Speiser, *agm*, 1931-1932, s. 37-38.

II. Ramses dönemine tarihlenen ancak I. Seti döneminde gerçekleşen “Yarmuta Dağı'nın **Apiruları'nın Asyalılara saldırısından**” bahseden Betşan Steli'nde⁴⁵, Büyük Harris Papirüsü'nde, Leyden Papirüsü'nde ve Wadi Hammamat Yazıtı'nda⁴⁶ işçi anlamında kullanılan **eperu (-p-r)**⁴⁷ / '**apirûlar** kelimesinin İbraniler olduğu ileri sürülmüştür⁴⁸. Metinlere göre bu grup ekonomik koşulları sebebiyle zor duruma düşüp memleketinden göç etmiş ve hiçbir politik bağı olmadan çeşitli idarecilerin himayesinde yaşayan, sınıf olarak aşağı görülen, küçümşenen, Batı Asyalı bir toplumdur⁴⁹. Biblos kralı Rib-Hadda'nın Mısır firavunu IV. Amenofis'e yazdığı mektupta '**apirû** kelimesini küçümseyici bir anlamda kullanması⁵⁰ sosyal sınıf farklılığını vurgulamaktadır. Aynı şekilde Eski Ahit'te İbrani kelimesinin Filistler tarafından düşmanlarını tanımlarken bir küçümseme ifadesi olarak kullanılması⁵¹ her iki kelimenin aynı sosyal grubu ifade ettiğini düşündürmektedir.

Benzer sosyal yapıya sahip ve İbrani kelimesi ile fonetik olarak büyük benzerlik gösteren diğer bir grup da Asur kralı Sanherib'in M.Ö. 703 yılında Kalde ve M.Ö. 701 yılında Yahuda, Asurbanipal'in M.Ö. 653 yılında Elam ülkesine düzenlediği seferleri dolayısıyla isimleri geçen “LÚ **urbī**” *urbi adamları*'dır. LÚ **urbī** kelimesi “kaçaklar-haydutlar” anlamında kullanılmaktadır⁵².

⁴⁵ John A. Wilson, “Egyptian Historical Texts-Beth Shan Stelae of Seti I and Ramses II”, *ANET*, Ed.: J. B. Pritchard, Princeton University Press 1992, s. 275.

⁴⁶ E. A. Speiser, *agm*, 1931-1932, s. 38 dn.93.

⁴⁷ William F. Albright, *agm*, 2008, s. 111.

⁴⁸ John A. Wilson, “The Eperu of the Egyptian Inscriptions”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 49-4/1933, s. 275.

⁴⁹ Giorgio Buccellati, “Apiru and Munnabtütu-The Stateless of the First Cosmopolitan Age”, *JNES* 36-2/1977, s.146.; Michael B. Rowton, *agm*, 1976, s. 17.; William F. Albright, *agm*, 2008, s. 110.

⁵⁰ Giorgio Buccellati, *agm*, 1977, s. 146.

⁵¹ Nadav Na'aman, *agm*, 1986a, s. 258, 287.; John A. Wilson, *agm*, 1933, s. 278.

⁵² Nadav Na'aman, *agm*, 2000, s. 621.

Anlaşıldığı üzere İbrani kelimesinin kökeni olarak düşünülen **ḥabiru** kelimesi Batı Asya'da farklı zamanlarda farklı şekillerde ancak yakın anlamlarda kullanılmıştır. Başlangıçta sosyal bir grup iken etnik bir tanımlamaya doğru değişim gösteren bu kelimenin⁵³ işaret ettiği topluluğun bedevilerden farkı, yayıldıkları coğrafya boyunca kendisine katılan yeni gruplar ile çoğalmalarıdır. Topluluk içerisinde Sami nüfusunun fazla olması onlara yarı etnik bir kimlik kazandırmıştır⁵⁴. Zamanla **ḥabiru** kelimesi bu yersiz yurtsuz topluluğu tanımlamanın da ötesine geçmiştir. Krallar kendi emirlerinden ayrılan ve kendilerine karşı gelen beyleri küçük gördüklerini ve artık düşman olduklarını anlatmak için bu kimseler için **ḥabiru** kelimesini kullanmışlardır⁵⁵.

Bronz Çağı'nın sona ermesi ve karışıklık ortamının son bulup M.Ö. 1. Binde merkezi devletlerin yeniden güçlenmesi ile **ḥabiru** kelimesinin yerini İbrani kelimesi almaya başlamıştır. Eski Ahit'in yazıya geçirilmesi ile de İbrani tanımı burada **ḥabiru** kelimesinin anlamına değinircesine İsrail kavminin anavatanlarından göç etmiş olmaları sebebiyle yabancı statülerini vurgulamak ve Mısır'da köle konumundaki durumlarını anlatmak için kullanılmıştır⁵⁶.

Sonuç olarak, İsrailoğulları ile aynı toplumu işaret ettiği düşünülen İbraniler, Batı Asya'da ve ona komşu devletlerin arşivlerinde çeşitli isimler ile (**ḥabiru-‘apiru-SA.GAZ-^{LÜ}urbī**) anılmış ve ekonomik durumlarının kötüleşmesi sebebiyle yurtlarından kopmuş, birbirleri ile etnik bağları olmayan⁵⁷ bir sosyal tabaka olarak kayda geçmiştir. Ancak Bronz Çağ'ın sona ermesi ile İsrailoğulları kendi devletlerini kurmuş, krallık öncesi dönemlerini⁵⁸ anlatırken de İbrani kelimesini yurt-

⁵³ Michael B. Rowton, *agm*, 1976, s. 19.; E. A. Speiser, *agm*, 1931-1932, s. 34.

⁵⁴ J. R. Kupper, *agm*, 2008, s. 27.; E. A. Speiser, *agm*, 1931-1932, s. 37, 41.

⁵⁵ Bkz.: EA 288., W. Moran, *age*, 1992, s. 331.; Mario Liverani, *age*, 2007, s. 27.; Nadav Na'aman, *agm*, 1986a, s. 258, 287.; John A. Wilson, *agm*, 1933, s. 276.

⁵⁶ Nadav Na'aman, *agm*, 1986a, s. 286.

⁵⁷ Mahmut Nânâ, *age*, 2014, s. 49.

⁵⁸ Nadav Na'aman, *agm*, 2000, s. 623.

suz oldukları dönemin bir ifadesi olarak kullanmışlardır. Yakındoğu'nun belirgin bir unsuru olan bu halklar M.Ö. 3. Bin sonlarında ve 2. Bin başlarında Amurru ismi ile de anılmışlardır⁵⁹.

⁵⁹ Marc Van De Mieroop, *age*, 2006, s. 111.; Amurrular hakkında daha geniş bilgi edinmek için bkz.: Ekrem Memiş, Cemil Bülbül, *Amurrular (Araplar'ın En Eski Ataları)*, F.U.ODAM. Yay. No:23, Elazığ 2012a.

Birinci Bölüm

En Eski Devirler: Atalar ve Hâkimler

Hz. İbrahim, İshak, Yakup ve 12 oğlunun yaşadığı ve “atalar dönemi” olarak adlandırılan dönem Mısır’dan çıkış öncesi İsrail tarihini anlatan bir “**aile tarihi**” niteliğindedir¹. Hatta bazı bilim adamlarına göre Hz. İbrahim, İshak ve Yakup dönemleri, Kenan ülkesinde yaşayan İsraililer’in, Kenan tanrılarını benimseyip onları kendilerine atalar kabul etmeleri sonucunda oluşmuştur. Buna göre Kenan tanrılarını kendilerine göre kişiselleştiren toplum bilinçli bir hafıza yaratmıştır². Eski Ahit’in Tekvin bölümü “atalar” dönemini detaylı bir şekilde anlatırken³, İsrailoğulları’nın Filistin bölgesine yerleşmesinden başlayarak Birleşik Krallığın ikiye ayrılmasına kadar geçen zamanın anlattığı bölümler Yeşu, Hakimler, Samuel ve 1. Krallar bölümünün ilk 12 babıdır⁴. Öte yandan bu dönem hakkında Kutsal kitap

¹ P. Kyle McCarter JR, “The Patriarchal Age Abraham, Isaac and Jacob”, *Ancient Israel from Amrahm to the Roman Destruction of the Temple*, Biblical Archaeology Society, Washington 1999, s. 1.

² O. Eissfeldt, “Palestine in the Time of the Nineteenth Dynasty the Exodus And Wanderings”, *CAH 2.2*, Ed.: I. E. S. Edwards vd., Cambridge University Press, Cambridge 2008a, s. 311.

³ Mario Liverani, *age*, 2014, s. 418.

⁴ O. Eissfeldt, “The Hebrew Kingdom,” *CAH 2.2*, Ed.: I. E. S. Edwards vd., Cambridge University Press, Cambridge 2008b, s. 537.

dışındaki bilgiler muammalı olmakla birlikte Mari yazıtlarından, Hik-soslar ile ilgili Mısır yazıtlarından, Josephus'un Yahudi Tarihi'nden, Tekvin Bab 14'teki askerî olaylara benzer durumlar hakkında bilgi veren Hitit ve Akat belgelerinden, atalar dönemindeki gelenekler ve yasalar ile benzerlik gösteren uygulamaları ihtiva eden Nuzi belgele-rinden ve Amarna mektuplarından gelmektedir⁵. Martin Noth'a gö-re bu şekliyle atalar dönemi, farklı coğrafi bölgelerin geleneklerinin birleşik bir İsrail anlatısı yaratmak amacıyla bir araya getirilmiş söy-lenceleridir⁶.

Hız. İbrahim'in ve ataların yaşadığı dönem hakkındaki görüşler, aralarında birkaç yüzyıllık fark olsa da genelde benzerlik göstermekte-dir⁷. Bilindiği üzere Sami kavimlerin Mezopotamya'da ortaya çıkma-sı, neredeyse Sümerlere kadar erken bir tarihe uzanır. III. Ur Devrine (M.Ö. 2100-2000) geldiğinde belirgin bir linguistik değişimin ya-şandığı Mezopotamya şehirlerinin yoğun bir Sami/Amurru göçüne sahne olduğu görülmektedir⁸. Bu sebeple, Hız. İbrahim'in hikâyesinin bir göç olayı ile başlaması sonucu ataların Amurrulu oldukları ileri sü-rülmüştür⁹. Öte yandan Asur bilimci Eberhard Schrader, Tekvin 14: 1.'de geçen Şinar (Sümer) Kralı Amrafel'in Eski Babil Kralı Hammu-

⁵ O. Eissfeldt., *agm*, 2008a, s. 307.

⁶ Aktaran Israel Finkelstein, "Patriarchs, Exodus, Conquest: Fact or Fiction?", *The Quest for the Historical Israel, Debating Archaeology and the History of Israel- Invented Lectures Delivered at the Sixth Biennial Colloquium of the International Institute for Secular Humanistic Judaism*, Ed.: Brain B. Schimdt, Society of Biblical Literature, Atlanta 2007a, s. 49. ; Amelie Kuhrt, *Eskiçağda Yakınoğu II- M.Ö. 3000-330*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2010, s.56. Ayrıca mi-toloji ve tarih bağlamında Eski Ahit için bkz. : Halil Saim Parladr, "Mit-Tarih Kar-şıtlığı Bağlamında Eski Ahit", *Kırkbudak Anadolu Hail İnançları Degisi 3- 12/2007*, s. 94-109.

⁷ Atalar ve Hâkimlerin yaşadıkları dönemin kesin olarak belirlenememesi sebebiyle çalışmamızda kesin bir tarih tespitine gidilmeyip, bu konu hakkında kabul edilen çe-şitli görüşlere yer verilmiştir.

⁸ Ekrem Memiş, Cemil Bülbül, *Amurrular (Araplar'ın En Eski Ataları)*, F.U.ODAM. Yay. No:23, Elazığ 2012a, s.17.; Israel Finkelstein, *agm*, 2007a, s. 43.

⁹ P. Kyle McCarter JR, *agm*, 1999, s. 7-8.

rabi ile aynı kişi olduğunu belirtmektedir¹⁰. Hammurabi ile Hz. İbrahim'in çağdaş olduğu hakkındaki yaygın görüş sebebi ile de atalar döneminin başlangıcı M.Ö. 18. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir¹¹. Aynı şekilde Mari kentinde yapılan kazılarda bulunmuş M.Ö. 1750 yıllarına tarihlenen Mari Kralı Yahdun-Lim'e ait yazıt Hz. İbrahim'in yaşadığı dönemin kronolojisi hakkında bilgi vermesi bakımından önemlidir. Buna göre bu yazıtta adı geçen yarı göçebe liderler ve kabilelerin yerleşim alanlarının Tekvin 14'te adı geçen liderler ve kabilelerin yerleşim alanları ile benzer coğrafi dağılıma sahip olmaları Hz. İbrahim'in yaşadığı dönemi M.Ö.18. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir¹². Eski Ahit'te başlangıçta Hz. İbrahim'in adı M.Ö. 2. Bin yıl Nuzi (Yorgan Tepe) kayıtlarında pek çok kez rastlanan şahıs ismi Avram şekliyle geçmektedir¹³. Avram Babil dilinde **abu ramu** "büyük baba" olarak bilinmektedir¹⁴. Daha sonraki dönemlerde isim İbrahim hâliyle bir başka antik kaynakta karşımıza çıkmaktadır. Mısır firavanu Şosenk'in M.Ö. 925 yılında Yahuda Kralı Rehoboam üzerine yaptığı seferde Necef bölgesindeki bir savunma alanı adının İbrahim Hisarı "**pa'ha-q-ru-'a 'i-bi-ra-ma**" / "**hgr abrm**" olduğunu belirt-

¹⁰ David S. Farkas, "In Search of the Biblical Hammurabi", *Jewish Bible Quarterly* 39-3/2011, s. 160. (http://jbq.jewishbible.org/assets/Uploads/393/jbq_393_Hammurabi.pdf erişim 01.06.15/14:56)

¹¹ Ekrem Memiş, *İsrail Nereye Koşuyor? En Eski Çağlardan Günümüze İsrail-Filistin Mücadelesi*, Ekin Kitabevi, Bursa 2006a, s. 60.; Ekrem Memiş, *Kaynayan Kazan Ortadoğu*, Çizgi Kitabevi Yayını, 2. Baskı, Konya 2006b, s. 81.

¹² Amihai Mazar, "The Patriarchs, Exodus and Conquest Narratives in Light of Archaeology", *The Quest for the Historical Israel, Debating Archaeology and the History of Israel-Invented Lectures Delivered at the Sixth Biennial Colloquium of the International Institute for Secular Humanistic Judaism*, Ed.: Brain B. Schimdt, Society of Biblical Literature, Atlanta 2007, s. 57.; William F. Albright, *agm*, 1973, s. 17-19.

¹³ Jeffrey A. Blakely, "Reconciling Two Maps: Archaeological Evidence for the Kingdoms of David and Solomon", *BASOR* 327/2002, s. 52.; P. Kyle McCarter JR, *agm*, 1999, s. 9.

¹⁴ A.H.Sayce, *Patriarchal Palestine*, Newyork 1895, s.169. (<https://archive.org/stream/patriarchalpaale00saycgoog#page/n171/mode/2up> 25.12.15/10:14)

mesi, geleneğin isim verme ile devam ettiğini gösterirken, bu ismin Hz. İbrahim'den çok zaman sonra Eski Ahit dışında ilk kez zikredilmesi bakımından önemlidir¹⁵.

Tekvin 12: 27-31'de belirtildiği üzere Hz. İbrahim'in babası *Terah*'tır. Hz. İbrahim'in babası *Terah*, dedesi *Nahor* ve büyük dedesi *Serug*'un isimlerinin sonraki dönem Asur kaynaklarında Harran bölgesinde oldukları belirtilen *Turakh*, *Nakhir* ve *Sarugi* kentlerinin isimlerine benzemesi¹⁶, atalara ait isimlerin yerleşim yerlerine verilmiş olması hafızayı canlı tutma ve atalara saygı ile ilgili olmalıdır. Bununla birlikte Antik İsrail geleneğinde toplulukların bir kişinin nezdinde biçimlenmesi ve bu kişilere ait isimlerin yerleşim yerlerinin adlandırılmasında kullanılması bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Hz. Yakup'un 12 oğlunun ismi Antik İsrail'de belirli bölgelere verilmiştir¹⁷. Ancak ilginç olan Hz. İbrahim'in adının Eski Ahit'te atalara ait bir yerleşim yeri ile ilişkili geçmemesi, sadece bir kabile lideri olarak anılmasıdır¹⁸. Bu da Hz. İbrahim'in konargöçer hayat tarzından kaynaklanıyor olmalıdır.

İbraniler'in göç hikâyesi Hz. İbrahim'in Keldaniler'in Ur şehrinde çıkıp Babil Krallığı'nın kültürel etkisi altındaki ay tanrısının önemli tapınım merkezi olan Harran¹⁹ kentine gelmesi ile başlar. Bu göç hadisesi Eski Yakınoğu'nun belirgin yaşam tarzı olan pastoralizmin bir göstergesidir. Kabile hâlinde pastoral yaşam süren bölge insanı,

¹⁵ Amihai Mazar, "The Search for David and Solomon: An Archaeological Perspective", *The Quest for the Historical Israel, Debating Archaeology and the History of Israel-Invented Lectures Delivered at the Sixth Biennial Colloquium of the International Institute for Secular Humanistic Judaism*, Ed.: Brain B. Schimdt, Society of Biblical Literature, Atlanta 2007, s. 133.; P.Kyle McCarter JR, *agm*, 1999, s. 23-24.

¹⁶ Allan Millard, "Assessing Solomon: History or Legend?" , *The Age of Solomon-Scholarship at the Turn of the Millenium*, Ed.: Lowell K.Handy, Brill, Leiden-Newyork-Köln 1997, s. 28.

¹⁷ O. Eissfeldt, *agm*, 2008a, s. 309.; O. Eissfeldt, *agm*, 2008b, s. 549, 551.

¹⁸ P. Kyle McCarter JR, *agm*, 1999, s. 22-23.

¹⁹ A.H. Sayce, *age*,1895, s. 166.

geçimini sağlayabilmek amacıyla hem topluluğun ve hayvanların su ihtiyacını karşılayabilecekleri yeni yaşam alanları aramak, hem de hayvanlarını otlatılabileceği verimli otlaklar bulmak için göç etmektedir. Hz. İbrahim'in, yeğeni Lut'un ailesi ile aynı topraklara yerleşmesi ve buranın her iki ailenin de geçimine yeterli olmaması üzerine Lut ve ailesinin ayrılarak yeni bir yaşam alanı araması pastoral hayat tarzı benimsendiğinin göstergesidir²⁰. Dönem insanının bir diğer geçim kaynağı da uzak mesafeli ticarettir. Nitekim Eski Ahit'te ataların eşek vasıtasıyla uzak mesafeli ticaret yaptıklarına dair bilgiler bulunmaktadır²¹. Bununla birlikte, Hz. İbrahim'in göç hadisesinde yaşam alanı arama zorunluluğunun yanı sıra, onun Tanrı ile sözleşmesi, bu göçün dinî bir anlam kazanmasına sebep olmuştur²².

Göç etmeden önce Hevron'da Kenan tanrılarına hizmet eden²³ Hz. İbrahim ve karısı Sara, İshak ve Rebeka ve sonrasında Yakup ve ailesinin yaşadığı dönemin yaklaşık olarak M.Ö. 2. Binyıl başlarından ilk yarısına kadar uzandığı düşünülmektedir²⁴. Hz. İbrahim (Avram) (Tekvin 17: 5) karısı Sara'nın çocuğu olmaması üzerine cariyesi Hacer ile evlenmiş ve ondan **İsmail** adında bir oğlu olmuştur. İsmail 13, Hz. İbrahim (Avram) 99 yaşında iken tanrı ile yaptıkları anlaşma gereği sünnet olmuşlardır. Bu andan itibaren de Avram, İbrahim olarak anılmaya başlanmıştır²⁵. Daha sonra İbrahim'in Sara'dan **İshak** adında bir oğlu (Tekvin: 21: 3) ve Sara'nın ölümünden sonra da diğer eşi Ketura'dan Arap kabilelerinin ataları olacak altı oğlu (Tekvin 25: 1-4) olmuştur²⁶. Laban'ın kız kardeşi Rebeka ile evli olan İshak'ın da **Esav**

²⁰ Victor H. Matthews, "Pastoralists and Patriarchs", *The Biblical Archaeologist* 44-4/1981, s. 215.

²¹ William F. Albright, "From the Patriarchs to Moses II: Moses out of Egypt", *The Biblical Archaeologist* 36-2/ 1973b, s. 49-50.

²² O. Eissfeldt, *agm*, 2008a, s. 315.

²³ O. Eissfeldt, *agm*, 2008a, s. 311.

²⁴ Barry L. Bandstra, *Reading the Old Testament-An Introduction to Hebrew Bible*, Wadsworth Publishing Company, 1995, s. 13.

²⁵ Tekvin 17: 5.

²⁶ A. H. Sayce, *age*, 1895, s. 188.

ve **Yakup** adında iki oğlu vardır (Tekvin 25: 24-27). Sara'nın isteği üzerine Hacer ve oğlu İsmail topluluktan ayrılmak zorunda bırakılmıştır. İbrahim ölünce Makpela mağarasına gömülmüştür²⁷.

İbrahim'den sonra topluluğun idarecisi olan **İshak** babası gibi bir gezgin değildir. O ve kabilesi birbirilerine oldukça yakın olan Gerar Vadisi, Berşeva ve Hevron bölgelerine yerleşmiştir²⁸. İshak, ölümüne yakın oğlu Esav'ı yanına çağırıp kendisi için bir kuş avlamasını ve yemek için hazırlamasını ister. Esasında İshak Esav'ı kendisinden sonraki kişi olarak takdis edecektir. Rebeka bunu duyduğu vakit Yakup'u Esav'ın kıyafetleri ile giydirir ve ona pişirdiği yemekten verdiği hâlde gözleri artık görmeyen İshak'ın çadırına yollar. İshak gelenin Esav olduğunu sanarak, kendisinden sonraki lider olarak **Hz. Yakup**'u takdis eder. Esav bu duruma çok sinirlenir. Bunun üzerine Rebeka, Yakup'un Esav tarafından öldürülmesinden korkarak onu dayısının yanına yollar. İsrail'in atası olan Yakup ve Edom'un atası Esav'ın arasındaki çekişme çoban ve avcı diğer bir ifade ile yerleşik/medeni toplum ile göçebe toplum çekişmesini yansıtmaktadır²⁹. Bilindiği üzere Esav, topluluğun yemek ihtiyacını avcılık ile sağlamaktadır. Buna karşılık Yakup vaktinin çoğunu çadırda geçirmektedir. Hatta Yakup kardeşi Esav'dan pişirdiği yemek karşılığında "ilk oğulluk hakkını" istemiştir (Tekvin 25: 25-34)³⁰. Böylelikle Esav, Yakup'a diğer kardeşlerinden miras ve idari konularda üstün olmayı ifade eden hakkını satmış olmaktadır.

Esav'ın öfkesinden korkan Hz. Yakup dayısı Lavan'ın yanına kaçmıştır. Berşeva'dan Harran'a doğru yol alırken gece vakti konaklayan Yakup gördüğü rüyada soyunun genişleyeceğinin ve tanrının onun yanında olduğunun bilgisini alır. Korku ile uyanan Yakup eski adı Luz olan kente bir taş dikip, taşın üzerine de zeytinyağı takdis et-

²⁷ Rabbi Nisim Behar, *İbraniler'in Öyküsü*, Zvi-Geyik Yay., İstanbul 2001, s. 19, 22.

²⁸ A. H. Sayce, *age*, 1895, s. 189.

²⁹ Israel Finkelstein, *agm*, 2007a, s. 47.; P. Kyle McCarter JR, *agm*, 1999, s. 27.

³⁰ Mahmut Nânâ, *age*, 2014, s. 87.

tikten sonra bu kente **Beytel** “tanrının evi” adını verir³¹. Eski Ahit’e göre Yakup’un dört eşinden İsrail’in 12 kabilesini kuracak olan oğulları olmuştur: Ruben, Şimon, Levi, Yehud, İssakar, Zebulun, Dan, Naftali, Gad, Aşer, Yusuf ve Bünyamin. Esasında İsrail coğrafyasının belirli bölgeleri ile ilişkili olan kabile isimleri, ilgili oldukları bölgeye Yakup döneminden çok sonra hatta Davud’un krallığı döneminde verilmiş olmalıdır³². Dönem hakkında bilgi veren Eski Ahit’in çok sonraları yazıya geçirildiği göz önüne alınırsa, bu isimlendirmenin de sonradan yapılması olasıdır. İsimlerin ve coğrafi bölgelerin benzerliği başlangıçta kan bağınyansıtısa da, zamanla kan bağınyın yerini ulusal kimliğin ağır bastığı coğrafi ölçütler almıştır³³.

Hız. Yakup Şekem kenti yakınlarında kendisine ve ailesine bir yerleşim kurmuştur. Kurduğu bu yerleşim Mari metinlerinde **alanu** olarak geçen, kentlerin yakınlarında göçerler tarafından kurulan merkezlere benzemektedir. Burada Şekemli Hamor Hız. Yakup’a akrabalık teklif etmiş, Hız. Yakup ve kabilesinin kendisi ile beraber kentte yaşamasını istemiştir. Ancak iki grup arasında yaşanan olaylar ilişkileri germiş ve Hız. Yakup kabilesi ile beraber Beytel’e göç etmek zorunda kalmıştır³⁴. İşte burada Hız. Yakup’un ismi tıpkı dedesi Hız. İbrahim’de olduğu gibi tanrı tarafından değiştirilmiş, İsrail yapılmıştır:

Tekvin 32: 22-28. “Yakup o gece kalktı; iki karısını, iki cariyesini, on bir oğlunu yanına alıp Yabbuk Irmağı’nın sığ yerinden karşıya geçti. Onları geçirdikten sonra sahip olduğu her şeyi de karşıya geçirdi. Böylece Yakup arkada yalnız kaldı. Bir adam gün ağarıncaya kadar onunla güreşti. Yakup’u yenemeyeceğini anlayınca, onun uyluk kemiğinin başına çarptı. Öyle ki, güreşirken Yakup’un uyluk kemiği çıktı. Adam, “Bırak beni, gün ağarıyor” dedi. Yakup, “Beni kutsamadıkça seni bırakmam” diye yanıtladı. Adam, “Adın ne?” diye sordu. “Yakup.” Adam, “**Artık sana Ya-**

³¹ Tekvin 28:11-28 .; A. H. Sayce, *age*, s. 190.

³² O. Eissfeldt, *agm*, 2008b, s. 549, 551.

³³ Nicholas De Lange, *age*, 1987, s. 21.

kup değil, İsrail denecek” dedi, “Çünkü Tanrıyla, insanlarla güreşip yendin.” Hemen belirtmeliyiz ki Yakup’un adının İsrail olarak anılması, İsrail adının ilk kez Eski Ahit ile ortaya çıktığını düşündürmemelidir. İsrail adı Mısır firavunu Merneptah döneminde (M.Ö. 13. yüzyıl) tepelik alanlarda yaşayan küçük bir toplumu ifade etmek için kullanılmıştır³⁵.

Hz. Yakup’un kardeşi Esav gerek diplomatik evlilikler gerekse savaşarak siyasi egemenlik kurduğu Hevron bölgesinde yaşarken, Hz. Yakup’un oğulları da sınırları Hevron’dan Şem bölgesine kadar genişletmiştir. Ancak Kenan memleketinde kıtlığın başgöstermesiyle Hz. Yakup ailesiyle beraber Mısır’a göç etmiştir. Mısır’da ölen Hz. Yakup, ölmeden önce oğullarına atalarının mezarlarının bulunduğu, Hz. İbrahim’in Hititli Efron’dan satın aldığı Makpela mağarasına gömülmek istediğini vasiyet etmiştir³⁶.

Yaşam öyküsü eski Mısır hikâyelerinden biri olan “İki kardeşin Hikâyesi / Anubis ve Bata Hikâyesi” ile büyük oranda benzerlik gösteren Hz. Yakup’un oğlu **Hz. Yusuf**’un hayatı Eski Ahit’te 3 bölümde ele alınmıştır: Yusuf ve kardeşleri, Yusuf’un tek başına Mısır’daki yaşamı ve Yusuf’un ailesi ile birlikte Mısır’daki yaşamı³⁷. Hz. Yusuf, Kenan memleketinde baş gösteren bir kıtlık sebebiyle babası henüz hayattayken ailesi ile birlikte Şem ve Dothan bölgesinden Mısır’ın Goşen bölgesine göç etmiştir³⁸. Anlaşıldığı üzere Mısır ülkesi eski çağ boyunca Kenan ülkesi halkı için yaşamı olanaksız kılan kuraklık, kıtlık ve savaş zamanlarında bir “barınak” vazifesi görmüştür. Sina Çölü ile birbirinden ayrılan Mısır ve Kenan Ülkesi arasında iklim ve yaşam koşulları bakımından farklılıklar bulunmaktadır. Buna göre tipik Akdeniz

³⁴ Victor H. Matthews, *agm*, 1981, s. 217.

³⁵ P. Kyle McCarter JR, *agm*, 1999, s. 26.; Amelie Kuhrt, *age*, 2007, s. 58, 60.

³⁶ A. H. Sayce, *age*, 1895, s. 197.

³⁷ Walter J. Kaiser, *A History of Israel from the Bronze age through the Jewish Wars*, Broadman and Holdman Publisher, USA 1998, s. 87-88.

³⁸ P. Kyle McCarter JR, *agm*, 1999, s. 30.; Ekrem Memiş, *age*, 2006b, s. 83.

iklimi özelliğine sahip Kenan ülkesinde tarım ürünlerinin miktarı yağışın bol ya da az olmasına göre şekillenirken; çok iyi organize edilmiş bir işletim sistemine sahip ve Nil Nehri'den beslenen Mısır Ülkesi tarımını oldukça verimlidir³⁹.

Hız. Yusuf'un yaşağı dönem ile ilgili iki görüş bulunmaktadır: Mısır Orta Krallık / 12. Sülale (M.Ö.1991-1786) Dönemi ve Hiksoslar Dönemi (M.Ö.1675-1552). Mısır Orta Krallık dönemine tarihlenen (Orta Bronz IIA) bir lanetleme metninde Mısır'ın potansiyel düşmanları arasında İsrail nüfusunun yaşadığı Şem, Aşkelon, Kudüs ve Biblos kenti sayılmaktadır. Aynı zamanda Orta Krallık dönemi Mısır ve Filistin bölgeleri arasında ticaretin yoğun olduğu bir dönemdir⁴⁰. Hız. Yusuf'un Mısır'da yaşadığı dönem 12. sülale devrine tarihleyenlere göre o, Mısır kralı II. Ammenemes döneminde kardeşleri tarafından kiskançlık sebebiyle ilkin İsmaililer'e daha sonra Mısırlı bir yüksek görevli olan Potifar'a satılmıştır⁴¹. Romalı Yahudi tarihçi Flavius-Josephus'un bildirdiğine göre burada yüksek mevkilere gelen Yusuf'a, Mısır kralı II. Sesotris⁴² rüya yorumlamadaki hüneri sebebiyle **Psothom Phanech** "gizleri açıklayan" ismini vermiştir⁴³. Kıtık sebebiyle zor durumda olan Hız. Yusuf'un ailesi ise Mısır kralı III. Sesotris döneminde⁴⁴ Yusuf'un daveti üzerine krallık merkezine yerleşmiştir. Nitekim Mısır'daki İsraililer'in yerleştikleri Delta bölgesindeki Goşen ve çevre-

³⁹ Israel Finkelstein, Neil Asher Silberman, *The Bible Unearthed: Archaeology's New Vision Of Ancient Israel And The Origin*, Touchstone, New York 2002, s. 52-53.

⁴⁰ Gregory D. Mumford, "Egypt and the Levant", *The Oxford Handbook of The Archaeology of the Levant c.8000-332 BCE*, Ed.: Margreet L. Steiner, Ann E. Killebrew, Oxford University Press 2014, s. 73.

⁴¹ Eugene H. Merrill, *age*, 2008, s. 66. (sınırlı görünüm Google e-kitap 02.10.15. 14:52); Uriel Simon, *Joseph and His Brothers-A Story of Change*, Çev.: David Louvish, Lookstein Center, 2001, s. 11. (http://www.lookstein.org/Joseph_booklet.pdf erişim 30.09.15 14:50)

⁴² Eugene H. Merrill, *age*, 2008, s. 66.

⁴³ Flavius-Josephus, "Antiquities of the Jews, II.6.1.", Çev.: William Whitson A. M., *The Complete Works of Flavius-Josephus*, Chicago 1901, s. 56.

⁴⁴ Eugene H. Merrill, *age*, 2008, s. 67.

sine, Merikare zamanından beri Asyalı kavimlerin göçü etkili olmuş, hatta Merikare babası tarafından Mısır'ın doğu sınırlarını bu göçmenlere karşı korumakla görevlendirilmiştir⁴⁵.

Diğer taraftan Mısır'a göç eden Hz. Yakup ve ailesinin bu göçünün Hiksoslar dönemine tarihlendiği iddia edilmektedir⁴⁶. Ancak burada Mısır kralı için kullanılan "firavun" unvanının III. Tutmosis (M.Ö. 1489-1425) döneminden önce kullanılmaması bu tarihlere şüphe ile bakılmasına sebep olmaktadır⁴⁷. Hemen belirtmeliyiz ki, Eski Ahit'in sonradan yazıya geçirildiği göz önüne alındığında bu unvanın kullanımı bir anakronizm örneğidir. Öte yandan Hiksoslar dönemi görüşünü destekleyenler, yabancı krallar olarak tanımlanan batı Sami göçmenler olan Hiksoslar'ın Mısırlı birini göreve getirmektense Yusuf gibi bir yabancıyı göreve getirmesinin akla daha yakın olduğunu savunmaktadır⁴⁸. Aynı görüşü savunanlara göre İbraniler'in Mısır delta-sına göçü birden bire olmamış, kademeli bir şekilde gerçekleşmiştir. Bu sebeple de tarih konusunda kesin bilgi verilememektedir⁴⁹. Nitekim Hiksoslar'ın başkenti Avaris kentinde yapılan kazılarda M.Ö. 1800'den itibaren Kenan kültürü etkisi mimaride ve seramikte kendini göstermektedir⁵⁰. Hz. Yusuf'un ailesinin Hiksos göçü ile Mısır'a geldiği yönündeki görüşler, Hiksoslar Mısır'dan kovulduktan sonra İbraniler'in Mısırlılar tarafından Hiksoslar ile beraber neden kovulmadı-

⁴⁵ R. de Voux, "Palestine in the Early Bronze Age", *CAH 1.2*, Ed.: I. E. S. Edwards vd., Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 237.

⁴⁶ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 4. Baskı, Bursa 2015c, s. 208.

⁴⁷ Carol A.Redmount, "Bitter Lives: Israel in and Out of Egypt", *The Oxford History of the Biblical World*, Ed.: M.D.Coogan, Oxford Uni. Press, 1998, s.66. (Google sınırlı erişim e-kitap 03.08.2015/14.14)

⁴⁸ Eugene H. Merrill, *Kingdom of Priests: A History of Old Testament Israel*, Baker Publishing, USA 2008, s.66. (sınırlı görünüm Google e kitap 2.10.15. 14:52)

⁴⁹ Nahum M. Sarna, "Israel in Egypt The Egyptian Sojourn and the Exodus", *Ancient Israel from Amraham to the Roman Destruction of the Temple*, Biblical Archaeology Society, Washington DC 1999, s. 40-41.

⁵⁰ Israel Finkelstein, Neil Asher Silberman, age, 2002, s. 55.

ğı sorusunu ortaya çıkarmaktadır. Anlaşılan odur ki Mısırlılar İbranileri Hiksoslar'dan ayrı tutmuşlardır⁵¹.

Hz. Yusuf'un ölümünden ve Mısır'da yönetimin değişmesinden sonra⁵², İbraniler'in durumunda da bir değişiklik olmuştur. Mısır'da çoğalan ve yüksek mevkilere gelen İbraniler'in bu durumu, Mısır kralı I. Amenhotep'in⁵³ hoşuna gitmemiş ve emrindakilere İbraniler'den doğacak bütün erkek çocuklarını öldürmelerini emretmiş; fakat Levi kabilesinden Amram ve Yehofet'in⁵⁴ oğulları olan Hz. Musa, kralın bu emrinden, henüz bebekken bir sandık içine konularak nehre bırakılması sayesinde kurtulmuştur. Genel görüşe göre "çocuk" anlamına gelen ve Mısır kökenli bir isim⁵⁵ olan Musa'nın anlamı sonraki dönemlerde tarihî önemle birlikte "sudan gelen" anlamında İbrani kökenli bir hâl almıştır⁵⁶. İbrani tarihinin en önemli şahsiyetlerinden ve kanun koyucularından biri olacak olan bu çocuğu Mısır kralının kızı bulup, saraya almış ve adını yukarıda belirtildiği üzere Musa koymuştur. I. Amonhotep'in kısa süre sonra ölmesi üzerine Mısır tahtına sırasıyla I., II. ve İsrailoğulları'nı baskı altında tutması ile bilinen⁵⁷ III. Tutmosis geçmiştir.

Firavun'un sarayında büyüyen Hz. Musa, bir İbrani'ye zulmeden Mısırlı'yı öldürmüştür. Buna şahit olan bir başka Mısırlı'nın bunu krala söylemesi üzerine de Hz. Musa, kralın kendisini öldürmesinden korkmuş ve Mısır memleketinden Akabe körfezinin güney doğusun-

⁵¹ Walter C.Kaiser, age, 1998, s. 103.

⁵² MÖ 1750-1550 yılları arasında Mısır'da Hiksoslar'ın egemen olduğunu görmekteyiz. MÖ 1552-1527 yılları arasında firavun I. Ahmose Mısır'da yönetimi ele almıştır.

⁵³ Walter J. Kaiser, age, 1998, s. 108.

⁵⁴ Rabbi Nisim Behar, age, 2001, s. 34.; *İbrani Tarihi-Kitab-ı Mukaddes'ten Özetler (İlkçağdan Babil Devrine Kadar)*, Ahmed Sait Matbaası, İstanbul 1964, s. 29.; Yusuf Besalel, age, 2003, s. 38.

⁵⁵ Ali Köse, "Musa ve Tektannıcılık: Bir Tarih Psikanalizinin Açmazları", *Divan* 4-1998, s. 38.

⁵⁶ Thomas B. Dozeman, *Commentary on Exodus*, Cambridge 2009, s. 82. (Google e kitap sınırlı görünüm erişim 03.10.15/13:06); Yusuf Besalel, age, 2003, s. 38.

⁵⁷ John Rea, "The Time of the Oppression and the Exodus", *Bulletin of the Evangelical Theological Society* 3-3/1960, s.64.

daki Midyan memleketine kaçmıştır. Hz. Musa'nın Midyan memleketine kaçıışı III. Tutmosis dönemine tarihlenmektedir⁵⁸. Burada evlenen Hz. Musa, kayınbabası olan Midyan Kâhini Yetro'nun sürülerini güttüğü bir vakit, Horeb dağında (Sina Dağı) Tanrı ile karşılaşmış, Tanrı Musa'ya, Mısır'da kötü muamele gören İbranileri oradan çıkarıp Kenan memleketine, Filistin'e geri götürme görevini vermiştir. Hz. Musa, İsrailoğulları'nın Filistin'e tekrar yerleşmesinden önce Yahvenizmi⁵⁹ bir din olarak oluşturması bakımından İsrail kavminin Filistin topraklarındaki birlikteliğinin garantisi olmuştur. Böylelikle İsrailoğulları hem dinî hem de siyasi anlamdaki birlikteliklerini, vadedilmiş topraklara ulaşmadan sağlamışlardır⁶⁰. Ayrıca atalar döneminde vahiy yoluyla sadece atalar ile iletişim içinde olan tanrı Hz. Musa zamanında gösterdiği yanan çalı, Mısır ülkesinin üzerine salınan felaketler, çölde gökten yiyecek inmesi gibi mucizeler ile artık Musevi halkının önünde de görünmüştür⁶¹.

Mısır'dan Çıkış hadisesi ile ilgili kanıtların yetersiz olması bu olayın kesin tarihini ortaya koymayı zorlaştırmaktadır⁶². Eski Ahit'in yazarları İsrail kavminin Kenan memleketi göçüne ve buraya yerleşmesine şahit olmuş kimseler değillerdir. Bu yazmanlar İsrail kavminin Kenan ülkesi hâkimiyeti hakkındaki uzun yıllar süren bir geleneksel anlatımı kayda geçirmişlerdir⁶³. Musa'nın önderliğindeki İbraniler, Eski

⁵⁸ Walter J. Kaiser, *age*, 1998, s. 110-113.

⁵⁹ Musevi tek tanrıcılığı. Aynı bölgede bulunan Fenikeliler ve Aramilerin "kent tanrıları" vardır. Ancak bu durum İsrail halkı gibi kabilevi bir yaşam tarzı sürdüren toplumlarda mümkün değildir. Kabile üyeleri kendilerini tek bir tanrı etrafında birleştirirler. Bkz.: Gary A. Anderson, *Sacrifices and Offerings in Ancient Israel, -Studies in their Social and Political Importance*, Harvard Semitic Monographs, Atlanta-Georgia 1987, s.1-2.

⁶⁰ Nathaniel Schmidt, "Moses: His Age and His Work. II", *The Biblical World 7-2/1896*, s. 107-108.; Mario Liverani, *age*, 2014, s. 403.

⁶¹ Israel Finkelstein, *age*, 2002, s. 48.

⁶² Israel Finkelstein, *age*, 2007a, s. 41.

⁶³ Joseph A. Callaway, "The Settlement in Canaan The Period of the Judges", *Ancient Israel from Amraham to the Roman Destruction of the Temple*, Biblical Archaeology Society, Washington DC 1999, s. 57.

Ahit'in Tekvin bölümüne göre Mısır'da 400 yıl, Çıkış bölümüne göre 430 yıl, Flavius Josephus'a göre 215 yıl, Rabbanik (Musevi din adamlarının verdiği bilgiler) kaynaklara göre de 215 yıl yaşamışlardır⁶⁴. Eski Ahit'te Mısır'dan çıkışın tarihi ile ilgili tek bilgi 1. Krallar 6:1'de geçmektedir: "İsrail halkı Mısır'dan çıktıktan dört yüz seksen yıl sonra, Süleyman krallığının dördüncü yılının ikinci ayı olan Ziv ayında Rabbin Tapınağı'nın yapımına başladı". Hz. Süleyman genel kabul gören görüşe göre M.Ö. 967⁶⁵ yılında tahta geçmiştir. Buna göre Mısır'dan çıkış M.Ö. 1447 yıllarında gerçekleşmiştir⁶⁶. Ancak bilindiği üzere M.Ö. 15. yy.'da III. Tutmosis ve oğlu II. Amenhotep Kenan bölgesine sefer düzenlemiş, III. Tutmosis tarafından Megiddo kenti kuşatılmış ve Suriye-Filistin bölgesinde Mısır hâkimiyeti sağlanmıştır⁶⁷. Dolayısıyla bu güçlü krallar döneminde hem de Kenan ülkesine sefer düzenlenirken İsrail kavminin Mısır'dan çıkması oldukça zor görünmektedir. Diğer taraftan Kenan bölgesinde İsrail kavmine ait yerleşim yerlerinin arkeolojik izleri M.Ö. 1240 yılından öncesine uzanmamaktadır⁶⁸. Bununla birlikte Eski Ahit Musa'nın Edom, Moab ve Ammon krallıkları ile siyasi ilişkiler içerisinde olduğunu belirtir ki, bu krallıklara ait en erken örnekler M.Ö. 13. yüzyılda görülmeye başlanmıştır. Atlı savaş arabalarının M.Ö. 15. yüzyılda nadiren kullanılmasına karşılık, firavunun İsraili'leri atlı arabalarla takip ettiğinin belirtilmesi ancak bu atlı savaş arabalarının M.Ö. 13 yüzyılda sıklıkla kullanılması, göç hadisesinin M.Ö. 13 yüzyıldan önce olamayacağı fikrini kuvvet-

⁶⁴ Nahum M.Sarna, *age*, 1999, s. 41.

⁶⁵ Süleyman'ın taht süresi ile ilgili iki görüş bulunmaktadır: M.Ö. 970-931 ya da M.Ö.962-922. Bkz.: Alberto R. Green, "Solomon and Siamun A Synchronism between Early Dynastic Israel and the Twenty-First Dynasty of Egypt", *JBL* 97-3/1978, s. 355.

⁶⁶ Walter J. Kaiser, *age*, 1998, s. 131.

⁶⁷ Gregory D., Mumford, *age*, 2014, s. 75.

⁶⁸ Nahum M.Sarna, *age*, 1999, s. 42.; Prof.Dr. Ekrem Memiş bu tarihlere için M.Ö.1176 yılını, III. Ramses dönemini önerirken, Bandstra Exodus'un firavunu olarak II. Ramses'i vermektedir. Bkz.: Ekrem Memiş, *age*, 2006a, s. 67.; Bandstra, *age*, 1995, s.13.

lendirmektedir⁶⁹. Mısır'dan Çıkış'ın M.Ö. 13. yüzyılda gerçekleştiğini savunanların gerekçeleri ise şunlardır:

M.Ö.1900-1300 yılları arasında Trans-Ürdün bölgesindeki nüfusun azlığı,

I. Seti ve II. Ramses dönemlerinde inşa edilen Pithom ve Ramses kentleri,

Kenan kentlerindeki ağır tahribat izinin M.Ö.13. yy.'a tarihlenmesi,

İsrail isminin ilk kez Mısır kralı Merneptah'ın tarafından zikredilmesi⁷⁰. Bununla birlikte Finkelstein'in Mısır tarihi uzmanı Donald Redford'dan aktardığına göre, Mısır'dan çıkış olayında adı geçen yerleşim yerlerinin ve kişi isimlerinin izi, M.Ö. 7. ve 6. yüzyıldan öncesine uzanmamaktadır⁷¹. Bu durum Eski Ahit derlendiği vakit yazmanların bellek yaratırken yaşadıkları dönemden bilgileri yine eski ile harmanlayarak kayda geçirmesinden kaynaklanmaktadır.

Hz. Musa ve beraberindekilerin göç olayı ile ilgili bir diğer soru da Filistin bölgesine yerleşimin yöntemi ile ilgilidir. Buna göre bu yerleşim barışçı yollarla mı yoksa savaşarak mı olmuştur? Eski Ahit'in Hâkimler ve Yeşu kitabı bu bakımdan her iki görüşe de olanak vermektedir⁷². Yigael Yadin ve Abraham Malamat'a göre idari olarak birbirinden bağımsız ve dağınık, bununla birlikte güçlü askerî birlikleri olmayan Kenan kentleri, İsrail birliklerine karşı başarı sağlayamamışlar, böylelikle İsrail kavmi Kenan ülkesinde rahatlıkla yayılmıştır. Savaş yöntemi ile yerleşim görüşünü destekler nitelikte sonuçların ortaya çıktığı Lakiş kentinde, John Lislle Starkey ve daha sonra David Ussishkin tarafından yapılan kazılar savunma duvarı olmayan bu kentin III. Ramses döneminde, M.Ö. 12. yüzyıl ortalarında tahrip edildiğini

⁶⁹ Nahum M. Sarna, *age*, 1999, s. 44.

⁷⁰ Walter J. Kaiser, *age*, 1998, s. 127.

⁷¹ Israel Finkelstein, *age*, 2007a, s. 52. ; Amelie Kuhrt, *age*, 2007, s. 65.

⁷² Amelie Kuhrt, *age*, 2007, s.60, 62.; Yusuf Besalel, *age*, 2003, s.41.

ortaya koymuştur. Böylelikle Albright'a göre İsrail kavmi saldırısına kanıt olabilecek bir yıkıntı yeri, 100 yıllık bir geç tarihleme ile ortaya çıkarılmıştır. Ancak bu yıkıma neden olan olayın İsrail kavmi mi yoksa aynı dönemlere tesadüf eden “Deniz Kavimleri Hareketi” mi, ya da başka yabancı bir kavim sebebiyle mi olduğunu söylemek oldukça güçtür⁷³.

Eski Ahit'in Yeşu kitabına göre Hz. Musa liderliğinde Mısır'dan çıkan İsrail kavmi Yeşu liderliğinde Kenan Ülkesi'ne Ürdün Nehri'nin doğusundan girip buradaki topraklara ve halka hâkim olmuşlar ve Kenan kentleri Eriha, Ay (et Tell), Şem, Kudüs (uru Salim⁷⁴) ve Hazor ile mücadele edip İsrail hâkimiyetini sağlamışlardır⁷⁵. İsrailoğulları Yeşu liderliğinde kendilerine vadedilmiş topraklara ulaşıncaya kadar uzun bir süre Sina Çölü'nde, Trans Ürdün ve Ain Qadaiş bölgesinde göçebe olarak dolaşmışlardır⁷⁶. İsrailoğulları Mısır ve Gazze arasında uzun zamandan beri kullanılan, Karnak'taki Amon tapınağının dış duvarlarında hakkında bilgi olan ve Mısırlılar'ın “Horus Yolu” olarak isimlendirdikleri Nil Deltası'nın en doğusundan Gazze'ye giden yolu kullanmış olmalıdırlar⁷⁷. Garstang Eriha kentinde yaptığı kazı çalışmalarında İsrail istilasının kanıtı olarak yıkılmış kerpiç duvar kalıntıları bulmuş⁷⁸, ancak 1952-1958 yılları arasında kentte kazı çalışmaları yapan Kathleen Kenyon bu yıkımın; Garstang'ın düşündüğü gibi M.Ö. 1400'lere değil M.Ö. 2300'lere tarihlendirip bu yıkıma bir depremin sebep olduğunu ortaya koymuştur. Aynı zamanda Eski Ahit'e “*entin surları düştü*” şeklindeki açıklamaya örnek olacak şekilde bir sur kalıntısı da tespit edilememiştir⁷⁹.

⁷³ Joseph A. Callaway, *age*, 1999, s. 60-73.

⁷⁴ A. H. Sayce, *age*, s. 174.

⁷⁵ O. Eissfeldt, *agm*, 2008b, s. 541, 545.; Joseph A. Callaway, *age*, 1999, s. 55, 61.; Mario Liverani, *age*, 2014, s. 418.; Amelie Kuhrt, *age*, 2007, s.57-58.

⁷⁶ O. Eissfeldt, *agm*, 2008a, s. 323.

⁷⁷ Amihai Mazar, *age*, 2007, s. 60.

⁷⁸ Mario Liverani, *age*, 2014, s. 403.

⁷⁹ Joseph A. Callaway, *age*, 1999, s. 65-66.

Diğer taraftan Albrecht Alt'a göre Yeşu 1-12'deki savaşçı istilanın aksine barışçı yollardan Kenan ülkesine yerleşen⁸⁰ İsrail halkı, yarı göçebe olarak ilk önce büyük kentlerin yakınında konumlanmış, daha sonra da kendi köylerini ve kentlerini kurmuşlardır⁸¹. Alt'ın öğrencisi olan Martin Noth, bu iddiayı daha ileri götürerek yarı göçebe olan İsrail halkının "Tepe Ülke"de⁸² zamanla yerleşik konuma geçtiğini belirtmiştir. Noth zamanla İsrail kavminden bazı kabilelerin ittifaklar kurduğunu ve bunun da İsrail'in 12 kabilesini meydana getirdiğini ileri sürmüştür. Buna göre İsrail bir kavim konfederasyonudur ve tanrı bu konfederasyonun lideri, ahit sandığı da hareketli tapınağıdır. Noth'un öğrencisi Weipert ise İsrail kavminin Kenan ve Mısır etkisinin az hissedildiği bölgede yerleşik düzene geçip zamanla tarımla uğraşan bir topluma dönüştüğünü ve böylelikle Kenan ülkesine barışçı yöntemlerle yerleştiğini söyler⁸³. Öte yandan George E. Mendenhall ve Norman K. Gottwald'ın M.Ö. 14. yüzyıldaki Habiru etkinliğini temel alarak ileri sürdükleri görüşlerinde İsrail kavminin dışardan Kenan ülkesine gelip burada barışçı ya da savaşçı yöntemler ile bir politik düzen kurmadığını, aksine İsrail halkının Kenan ülkesinde zaten yaşamakta olduğunu, ancak bunların Kenan ülkesinde ortaya çıkan iç isyanlar neticesinde oluşan sosyal bir grup olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu isyan Kenan beylerine karşı tanrılarına söz veren İbrani liderlerinin ve halkının oluşturduğu bir köylü ayaklanmasıdır⁸⁴.

Nitekim Mısır'dan Çıkış (Exodus) olayı ile başlayıp Yeşu liderliğindeki birliklerin Kenan liderleri ile mücadele ettiği ve Saul ve Davud'un

⁸⁰ Keith W. Whitelam, *The Invention of Ancient Israel-The Silencing of Palestinian History*, Routledge, Newyork 1996, s. 74.

⁸¹ Joseph A. Callaway, *agm*, 1999, s. 72.

⁸² İsrail'in Akdeniz Kıyısı ile Kudüs arasındaki dağlık alan.

⁸³ O.Eissfeldt, *agm*, 2008b, s. 552.; Joseph A. Callaway, *agm*, 1999, s.72-73.; Keith W. Whitelam, *age*, 1996, s. 74.; Amelie Kuhrt, *age*, 2007, s.67.

⁸⁴ Aktaran Joseph A. Callaway, *agm*, 1999, s. 74.; Amelie Kuhrt, *age*, 2007, s.71.

⁸⁵ Ali Osman Kurt, "İki Kral - İki Hikâye: Kral Saul ve Kral Davut -Tarih ve Mitoloji Işığında Bir Okuma", *Milel ve Nihal* 6-1/2009, s.262.; Yusuf Besalel, *age*, 2003, s. 41.

İsrail Krallığı'nı kurduğu zamana kadar olan döneme “**Hâkimler Dönemi**” (*softim*)⁸⁵ denilmektedir⁸⁶. Bu dönem yaklaşık olarak M.Ö. 1400-1051 yılları arasında kapsamaktadır⁸⁷. Eski Ahit'e göre hâkimler (“*špt*”⁸⁸) idareyi elinde tutan kişilere danışmanlık yapıp onları yöneten, unvanı olmayan egemenler olarak tasvir edilmektedir. Ayrıca aynı anda birden fazla hâkimin farklı kabilelerdeki liderlere danışman olduğu dikkat çekmektedir⁸⁹.

İsrail tarihyazımı hâkimler dönemini kavmin etnik ve politik birlikteliğin ilk aşaması olarak belirtmektedir. Bu bakımdan yeni oluşan bu birliğin bölgedeki Kenan birliklerine karşı verdiği mücadele günahkâr Kenanlılar'ın cezalandırılması olarak anlatılmaktadır⁹⁰. Hâkimler olarak adlandırılan yöneticiler Eski Ahit'te şu şekilde sıralanmaktadır: Kenaz'ın oğlu *Otniel*, Benyamini Geran'ın oğlu *Ehud*, Anat oğlu *Şagmar*, Lappidot karısı *Debora*, Yoaş'ın oğlu *Gideon*, Yerubbaal'ın oğlu *Abi melek Şekeme*, Pua oğlu *Tola*, Gilead'lı *Yair*, Gilead'lı *Yeftah*, Beytlehem'den *İbstan*, Zebuluni *Elon*, Hillel oğlu *Abdon*, Mañoah'ın oğlu *Samson*, Kâhin *Eli* ve Saul'un krallığına kadar *Samuel*⁹¹. Hakimleri meşgul eden en önemli mesele Eski Ahit'te oldukça geniş yer verilen Filist kavmi saldırıları olmuştur.

Hâkimler döneminin son idarecisi olan **Samuel**, kâhin Eli ile birlikte halkına hizmet etmiştir. Tanrı ilk olarak Samuel'e görünmüş ve Eli ailesinin son bulup, kendisinin İsrail oğullarının başına geçeceğini bildirmiştir. Samuel İsrail üzerinde uzun süre hâkimlik yapmış, yaşlandığı vakit de idareyi oğulları **Yoel** ve **Abiya**'ya devretmiştir (I. Samuel 8: 2). Oğullarının kötü idaresini reddeden İsrail halkı Samuel'den kral tayin etmesini istemiş, bunun üzerine Samuel bir kral aramaya başlamıştır.

⁸⁶ Mario Liverani, *age*, 2014, s. 403.

⁸⁷ Walter C.Kaiser, *age*, 1998, s. 210-212.

⁸⁸ *agy*, s. 212.

⁸⁹ O. Eissfeldt, *agm*, 2008b, s. 538 -539.

⁹⁰ Mario Liverani, *age*, 2014, s. 404.

⁹¹ Yusuf Besalel, *age*, 2003, s. 41.

Sonuç olarak, atalar ve hâkimler dönemi hakkında en çok başvuru-
rulan kaynağın Eski Ahit olması sebebiyle söz konusu dönem araştı-
rmacıları da ikiye bölmüştür. Buna göre atalar dönemi, Çıkış ve Kenan
ülkesinin İsrailoğulları tarafından ele geçirilmesi 1960'lı yıllara kadar
G. Garstang, W. Albright ve Y. Yadin tarafından arkeolojik deliller ile
tespit edilmiş tarihî gerçekler olarak değerlendirilirken, 1960'lı yıllar-
da yapılan çalışmalar Kenan bölgesindeki yerleşim yerlerinin esasın-
da M.Ö. 1200'lerde henüz iskân edilmediğini kanıtlamıştır⁹².

⁹² Amihai Mazar, *agm*, 2007, s. 61.

İkinci Bölüm

Birleşik Krallık

Tanrının tüm kutsamasını bahşettiği, Eski Ahit'in diğer tüm dönemlerden daha fazla yer verdiği ve **altın çağ** olarak adlandırdığı "Birleşik Krallık" dönemi M.Ö. 1030-931 yılları arasına Saul, Hz. Davud ve Hz. Süleyman'ın idaresi dönemine tarihlenmektedir¹. Tarihçiler tıpkı atalar dönemindeki gibi Birleşik Krallık dönemini ele alırken iki farklı görüş sunmuşlardır. Bunlardan ilki arkeolojik verinin yetersizliğini temel alarak bu dönemin bir hayal ürünü olduğunu, Pers ve Hellenistik Dönem yazmanları tarafından efsanevi bir şekilde kaleme alındığını iddia ederken; diğer görüşün sahipleri ise Eski Ahit'i temel alarak bu dönemin gerçekliğini savunmaktadır². Ancak gerçek olan şudur ki Eski Ahit'in ilk kez Samuel bölümünde zikredilen krallık kurumu ile İsrail tarihi yalnızca kutsal kitap anlatılarının bir ürünü olmak-

¹ Andre Lemaire, "The United Monarchy-Saul, David and Solomon", *Ancient Israel from Amraham to the Roman Destruction of the Temple*, Biblical Archaeology Society, Washington DC 1999, s.91-92.; J. Maxwell Miller, "Sperating the Solomon of History from the Solomon of Legend", *The Age of Solomon-Scholarship at the Turn of the Millenium*, Ed.: Lowell K. Handy, Brill, Leiden-Newyork-Köln 1997, s. 2.

² Gary N. Knoppers, "The Vanishing Solomon: The Disapperance of the United Monarchy from the Recent Histories of Ancient Israel", *JBL* 116-1/1997, s. 20.

tan sınırlarak tarihin çerçevesine girmiştir³. Artık Eski Ahit dışında, çevre krallıkların bıraktığı az sayıda belgeden sınırlı da olsa bilgi edinilmektedir. Ancak İsrail'in ilk kralı olan Saul hakkındaki bilgilerimiz yalnızca Eski Ahit'ten gelmektedir ve burada Saul'un nasıl kral olduğu ile ilgili 3 farklı anlatım bulunmaktadır.

İlk anlatıma göre Benyamin kabilesinden Kiş'in oğlu olan Saul babasının kaybolan eşeklerini aramak için yola çıktığında onları bulmak için kâhin Samuel'e danışmaya karar vermiş, Tanrı da bir gün önce Samuel'e görünüp Saul'un geleceğini ve Samuel'den onu kral seçmesini bildirmiştir. İkinci anlatımda İsrail halkının Samuel'den bir kral tayin etmesini istemesi üzerine onun da Benyamin kabilesinden “eşyaların arasında saklanan” Saul'u kral olarak tayin ettiği bildirilmektedir (I. Samuel 10: 17-27). Üçüncü ve son anlatımda Saul Ammonlular'ın İsrail halkına saldırıp onları küçük düşürmesi üzerine çok sinirlenmiş ve Ammonlular'la savaşıp onları yenmiş, bu başarısı üzerine Gilgal kentinde İsrail halkı tarafından kral tayin edilmiştir (I. Samuel 11)⁴. Hemen belirtmeliyiz ki bir kurum olarak krallık ve tanrı ve her ikisinin birlikte İsrail halkı ile karşılıklı ilişkisi krallık kurumunun tesisi bakımından önemli bir meseledir. Eski Ahit'e göre İsrail halkının son hâkimi olan Samuel'den bir kral tayin etmesini istemesi Tanrı'nın reddidir:

1. Samuel 8: 6-22: “Ne var ki, “Bizi yönetecek bir kral ata” demeleri Samuel'in hoşuna gitmedi. Samuel RAB'e yakardı. RAB, Samuel'e şu karşılığı verdi: “Halkın sana bütün söylediklerini dinle. Çünkü reddettikleri sen değilsin; **kralları olarak beni reddettiler**. Onları Mısır'dan çıkardığım günden bu yana bütün yaptıklarının aynısını sana da yapıyorlar. Beni bırakıp başka ilahlara kulluk ettiler. Şimdi onları dinle. Ancak onları açıkça uyar ve ken-

³ V. Philips Long, “How Did Saul Become King? Literary Reading and Historical Reconstruction”, *Faith, Tradition and History-Old Testament Hystography in its Near Eastern Context*, Ed.: Alan Ralph Millard, James Karl Hoffmeier, Daviw W. Baker, Eisenbraunns 1994, s. 271-272.

⁴ Andre Lemaire, *age*, 1999, s. 94.; Ayrıca Ali Osman Kurt'un görüşleri için bkz: *agm*, 2009, s. 266.

dilerine krallık yapacak kişinin onları nasıl yöneteceğini söyle.” Samuel kendisinden kral isteyen halka RAB’in bütün söylediklerini bildirdi: “Size krallık yapacak kişinin yönetimi şöyle olacak: Oğullarınızı alıp savaş arabalarında ve atlı birliklerinde görevlendirecek. Onun savaş arabalarının önünde koşacaklar. Bazılarını biner, bazılarını ellişer kişilik birliklere komutan atayacak. Kimisini toprağını sürüp ekinini biçmek, kimisini de silahların ve savaş arabalarının donatımını yapmak için görevlendirecek. Kızlarınızı itriyatçı, aşçı, fırıncı olmak üzere alacak. Seçkin tarlalarınızı, bağlarınızı, zeytinliklerinizi alıp hizmetkârlarına verecek. Tahıllarınızın, üzümünüzün ondalığını alıp saray görevlileriyle öbür hizmetkârlarına dağıtacak. Kadın erkek kölelerinizi, seçkin boğalarınızı, eşeklerinizi alıp kendi işinde çalıştıracak. Sizler ise onun köleleri olacaksınız. Bunlar gerçekleştiğinde, seçtiğiniz kral yüzünden feriyat edeceksiniz. Ama RAB o gün size karşılık vermeyecek.” Ne var ki, halk Samuel’in sözünü dinlemek istemedi. “Hayır, bizi yönetecek bir kral olsun” dediler, “Böylece biz de bütün uluslar gibi olacağız. Kralımız bizi yönetecek, önümüzden gidip savaşlarımızı sürdürecektir.” Halkın bütün söylediklerini dinleyen Samuel, bunları RAB’e aktardı. RAB Samuel’e, “Onların sözünü dinle ve başlarına bir kral ata” diye buyurdu. Bunun üzerine Samuel İsraililer’e, “Herkes kendi kentine dönsün” dedi.” Kutsal kitapta Samuel ve krallık isteyen halk arasındaki fikir ayrılığını izah eden bu bölüm krallık sisteminin neden İsrailoğulları’na uygun olmadığını açıklamak bakımından dikkat çekicidir. Samuel’in krallık isteyen halkın bu isteklerine karşı gelmesinde, yeryüzü krallığının tanrının krallığının reddi anlamına gelmesi ve halkın sonunda ekonomik anlamda gittikçe kötüleşecekleri, köle olacaklarına dair öngörüsü etkilidir⁵. Bununla birlikte dinî bağlar ve kan bağı ile birbirine bağlı, konargöçer hayat yaşayan kabileler birliğinin krallık kurumu gibi kent yaşamına ait bir idare sistemi istemesi onların var olma sebebine terstir⁶.

⁵ I. Mendelsohn, “Samuel’s Denunciation of Kingship in the Light of the Akkadian Documents from Ugarit”, *BASOR* 143/1956, s. 18.

⁶ Mario Liverani, *age*, 2014, s. 404.

İsrail'in ilk kralı **Saul**'un⁷ 2 yıl krallık yaptığı belirtilse de (I. Samuel 13: 1) bunun bir yazım hatası olduğu krallık süresinin 22 yıl olabileceği düşünülmektedir⁸. Saul'un krallığı Efrayim dağından Benyamin ve Gilat'a kadar uzanan küçük bir alanı kapsamaktadır. O, krallığını bir saraydan değil, İsrail halkının yaşam tarzına uygun olarak, Giva Kenti yakınındaki Migron'da bir nar ağacının altındaki çadırından idare etmektedir. (I. Samuel 14:2). Bununla birlikte Saul'un dönemine ait arkeolojik kayıt çok azdır⁹. İsrail halkının tapınım merkezi olan Şilo'da yapılan kazılarda, buranın M.Ö. 11 yüzyıl ortalarında tahrip edildiği ortaya çıkmıştır. Bu tahribatın I. Samuel 4'te bahsi geçen Saul zamanındaki Filist saldırısı neticesinde olduğu düşünülmektedir¹⁰.

Tanrının Samuel aracılığı ile yaptığı uyarıya rağmen, halkın bir kral istemesinin ısrarının sebebi gittikçe artan Filist tehlikesidir¹¹. Esasında M.Ö. 16. yüzyılının ortalarından itibaren Filistin ve Suriye bölgesinde hissedilen Mısır etkisinin M.Ö.13. yüzyılın başlarından itibaren aniden azalması ile yerel halk bir müddet yabancı güçlerin idaresinden ve onların bölge üzerindeki yoğun ticari faaliyetlerinden kurtulmuştur¹². İşte bu ara dönemdeki İsrail tarihini hâkimlerin istikrardan yoksun kalan bu bölgedeki şahsi başarıları belirlemiştir. Ancak İsrailoğulları'nın düşmanları olan Filistler'in hem teçizat hem de askerî organizasyon bakımından İsrailoğulları'ndan güçlü olması bir de bunun üzerine onların *bir lider egemenliğinde hareket etmesi* İsrailoğulları'nın kral istemesinde etkili olmuştur¹³. Filistler bu dönemde Yafo ve

⁷ "istenmiş, arınmış, ödünç verilmiş" anlamındadır. Bkz.: Yusuf Besalel, *age*, 2003, s. 42.

⁸ O. Eissfeldt, *agm*, 2008b, s. 539.; Andre Lemaire, *age*, 1999, s. 98-99.

⁹ V. Philips Long, *age*, 1994, s. 272.

¹⁰ Andre Lemaire, *age*, 1999, s. 99-100.

¹¹ Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 239.; Ali Osman Kurt, İsrail kavminin bir krala ihtiyaç duymasının sebebi olarak Eski Ahit'teki Hâkimler Kitabı'nı kaynak alarak "insanların ahlaki seviyelerinin düşüklüğünü" göstermektedir. Bkz.: Ali Osman Kurt, *agm*, 2009, s. 262-264.

¹² Mario Liverani, *age*, 2014, s. 402.

¹³ O. Eissfeldt, *agm*, 2008b, s. 570.

Gazze arasındaki bölgede, “pentapolis” olarak isimlendirilen Gazze, Aşdot, Aşkelon, Gat ve Ekron şehirlerinden oluşan ve her biri bir “se- ren” tarafından yönetilen konfederasyon hâlinde yaşamaktadır. Filist- ler Apek bölgesine kadar sınırlarını genişletmiş ve Apek bölgesinde dağlık alanda yaşayan İsraililer ile savaşarak onları mağlup etmişler- dir. Hatta bu mağlubiyet sonucunda İsraililer’in en önemli dinî sem- bolü olan Ahit Sandığı Filistler’in eline geçmiştir¹⁴. Krallığı boyunca İs- raili güçlü her erkeği ordusuna alan Saul, Filistler ile yaptığı mücade- le sonunda onları bir müddet sınırlarından uzaklaştırmışsa da, onlar Kudüs bölgesine doğru saldırılarına devam etmişlerdir. Anlaşıldığı üze- re İsrail birlikleri tepe savaşlarında oldukça başarılıdır ancak ovalık alanda Filistler’e karşı başarılı olamamaktadır. Saul Filistlerin dışında Moavlar, Ammonlular, Edomlar ve Musa döneminden beri düşman ol- dukları Amelikler ile de savaşmıştır¹⁵. Eski Ahit’e göre Saul Amelek kavmi ve kralı Agag ile savaşıp onu mağlup ettiğinde İsrail dini gere- ği düşmanın tüm mallarını tanrıya adamak yerine bir kısmını kendi ve askeri için ayırmış, böylece tanrının buyruklarına karşı gelmiştir. Bu- nun üzerine Tanrı Samuel’e Saul’u kral olarak tayin ettiği için pişman- lık duyduğunu bildirmiştir¹⁶ (1. Samuel 15:1-35). Bu davranışı sebe- biyle Saul “kötü kral” imajının ilk örneği olmuştur. Hatta o, halefi ve damadı olan Davud’a karşı kıskançlık beslemiş ve onu defalarca öldür- meye teşebbüs edip, Davud’un Filist topraklarına kaçmasına da sebep olmuştur¹⁷. Saul Gilboa bölgesinde Filistler ile yaptığı savaşta Filistli okçular tarafından vurularak ağır yaralanmış, bir Filistli tarafından öl- dürülmek istemediği için de kendini öldürmüştür¹⁸ (I Samuel 31:1-6).

Saul’dan sonra İsrail halkının kralı olan Betylehemli İşay’ın oğlu (I. Sam. 16: 1) **Hz. Davud** dönemiyle (M.Ö. 1009/1001-969) İsrail

¹⁴ O. Eissfeldt, *agm*, 2008b, s. 571.; Mario Liverani, *age*, 2014, s. 406.; Andre Lemaire, *agm*, 1999, s. 93-94.

¹⁵ Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 251-252.; Andre Lemaire, *agm*, 1999, s. 96-98.

¹⁶ Andre Lemaire, *agm*, 1999, s. 98.; Mario Liverani, *age*, 2014, s. 404.

¹⁷ Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 270-271.

¹⁸ Mario Liverani, *age*, 2014, s. 404

halkının dinî kimlik ekseninde bir ulus bilinciyle belirmeye başladığını görmekteyiz¹⁹. Levant bölgesinde ulus bilincine dayalı bir krallığın oluşmasının sebebi olarak “vadedilmiş topraklara” göç eden İsrailoğulları'nın diğer grupların aksine iç bölgelere yerleşmesi ve onların, kıyı bölgede yaşayan Filistlerin yaptığı tersine, bölgenin diğer yerleşimcileri ile ilişkilerinin yoğun olmaması gösterilmektedir²⁰. Kısacası kapalı bir toplum olması İsrail kavminde ulus olma bilincini başlatmıştır.

Hız. Davud dönemi hakkındaki bilgiler yalnızca Eski Ahit'ten elde edilmektedir. M.Ö. 10. yy.'a ait Eski Ahit dışındaki kaynaklar Suriye ve Filistin bölgesi beyleri hakkında kısa bilgiler verirken, uluslararası ilişkilere değinmemeleri sebebiyle İsrail Krallığı'nın ilk dönemlerini yalnızca Eski Ahit'ten öğrenmemize neden olmuştur²¹.

Hız. Davud'un krallığı Saul'un krallığının aksine tanrı tarafından bahşedilmemiş bizzat kendi kişisel girişimleri ile başlamıştır. Bu bakımdan Hız. Davud'un krallığı Saul'un krallığından farklıdır²². Saul'un savaş ganimetlerine el koyup tanrının izinden ayrılmasıyla Davud ile Saul arasındaki mücadelede Samuel ve tapınaklardaki rahipler Davud'un yanında yer almışlardır²³. Saul'un düşmanları arasında gösterilen Davud'un Saul'un birliğine katılması esasında onun kralın huzurunda bir müzik aleti çalmasıyla olmuştur. Buna göre ruhu sıkıntılı olan Saul'a lir çalması için görevlendirilen Davud, Saul'un sevgisini kazanmış ve Saul'un ordusunda zırh taşıyıcısı olarak görevlendirilmiştir (I. Samuel 16: 14-23)²⁴. İsrail ve Filist grupları Ela deresinde karşılaştıkları vakit, Golyat adlı bir Filist savaşçısını taş ve sapan marifetiyle mağlup eden Davud²⁵,

¹⁹ O. Eissfeldt, *agm*, 2008a, s. 308.

²⁰ Keith W. Whitelam, *age*, 1996, s. 76-77.

²¹ Nadav Na'aman, “Sources and Composition in the History of Solomon”, *The Age of Solomon-Scholarship at the Turn of the Millenium*, Ed.: Lowell K.Handy, Brill, Leiden-Newyork-Köln 1997, s. 58.

²² O. Eissfeldt, *agm*, 2008b, s. 580.

²³ O. Eissfeldt, *agm*, 2008b, s. 577.

²⁴ Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 267.

²⁵ Flavius-Josephus, “*Antiquities of the Jews, II.X.5*”, 1901, s. 154. Bu hikâyenin gerçek olmadığı, esasında bunun Davud'a ün kazandırmak için abartıldığı ve Da-

yere kapaklanan Golyat'ın başını bedeninden ayırmıştır. “Saul vurdu binlerini, Davud da on binleri” diye bağırarak halk karşısında ününü kaybeden Saul, kendi krallığına karşı tehlike olarak gördüğü Davud'u kıskanmaya başlamıştır²⁶. Bunun üzerine öldürüleceğinden korkan Davud kaçıp Adullum Mağarası bölgesine gelmiş ve burada halkın desteğini almıştır (1. Samuel 22: 1-2)²⁷. Ancak O Saul'un kendisini takip ettiğini öğrenince Filist topraklarına kaçmıştır. Komutan Abner'in, Saul'un oğlu İş-boşet'i Mahanayim'de kral ilan etmesi üzerine, Yahuda kentinden gelenler de Adullum mağarası bölgesinden Hebron'a geçen Hz. Davud'u kral ilan etmişlerdir (2. Samuel 2: 1-10)²⁸. İsrail'in ilk kralı olan Saul'un, Davud'a karşı beslediği kıskançlığın en önemli sebebi, şüphesiz tahta geçiş konusunda geçerli bir kuralın olmamasından kaynaklanmaktadır. Esasında Eski Ahit'in Tekvin 36: 31-39 bölümünde Edom krallarının durumu eski İsrail'de tahta geçiş usulü hakkında bir fikir vermektedir. Buna göre Edom memleketinin kralları bir önceki kralın ordusunda görevli güçlü komutanlar iken kralın kızı ile evlendirilmiş, böylelikle kralın damadı olmuştur. Bu durum Saul ve Davud arasındaki duruma bire bir uymaktadır²⁹. Saul'un ordusunda görevli olan Davud, Saul'un kızı Mikal ile evlidir³⁰.

Davud dönemi ile birlikte İsrail'in politik varlığı ve gücü komşuları tarafından tanınmış, İsrail Krallığı Mezopotamya ve Mısır Devletleri arasında yer almaya başlamıştır³¹. Mahanayim'de kral ilan edilen İş-

vud'un esasında Golyat değil de başka bir isimli düşmanı mağlup ettiği hakkında bkz.: J. M. P. Smith, “The Character of King David”, *JBL* 52- 1/1933, s. 2.

²⁶ Julian Morgenstern, “David and Jonathan”, *JBL* 78- 4/ 1959, s. 322.; J. M. P. Smith, agm, 1933, s. 2.

²⁷ O. Eissfeldt, agm, 2008b, s. 578.

²⁸ B. Mazar, “The Military Élite of King David”, *Vetus Testamentum* 13- 3/1963, s. 312.; Andre Lemaire, agm, 1999, s. 102.; Mario Liverani, age, 2014, s. 404.

²⁹ Julian Morgenstern, agm, 1959, s. 322-323.

³⁰ Mahmut Nânâ, age, 2014, s. 180.

³¹ A. Malamat, “The Kingdom of David & Solomon in Its Contact with Egypt and Aram Naharaim”, *The Biblical Archaeologist* 21- 4/1958, s.96.; Andre Lemaire, agm, 1999, s. 100-101.

boşet'in ölümü üzerine İsrail halkının tek kralı olan Davud, Filistler ve Kudüs'teki Yebusiler'le mücadele edip onları mağlup etmiş ve küçük bir Kenan kenti olan Kudüs'ü İsrail Krallığı'nın politik ve dinî merkezi yapmıştır. Askerî başarısının kabileler arasındaki birlikteliğin en büyük birleştiricisi olması sebebiyle Davud ilk olarak askerî seferler ile ilgilenmiştir³². Bu sebeple Davud'un krallığının ilk 20 yılı hem sınırları korumak, hem de genişletmek ile geçmiştir³³. **Davud'un Şehri** adını verdiği Kudüs'e, İsrail halkına Sina çölünde eşlik eden, ancak Filistler tarafından kaçırıldıktan sonra geri alınan "ahit sandığı" getirtilen büyük bir ün kazanmıştır³⁴. Filistler üzerine pek çok başarılı sefer düzenleyen ve onları Gezer kenti sınırına kadar kovmayı başaran Davud bu kavme tam anlamıyla egemen olamamıştır³⁵. Ancak daha öncekileri Filistlerin hâkimiyetinde olan ticaret yolunun Davud'un eline geçmesi ile Filistler Davud'a vergi ödemek zorunda kalmış olmalıdır³⁶.

Filistler'den sonra Ammonlular İsraililer'in önde gelen düşmanlarıdır. Ammon kralı Nahaş Davud'un dostudur. Ancak onun ölümü üzerine başa geçen oğlu Hanun'a taziyelerini bildirmek için elçilerini gönderen Davud'un elçilerini, Hanun ajan olmakla suçlamış ve onların sakalını kesip, elbiselerini parçalayıp küçümsemiştir. Bu davranışı sonucunda Davud'un kendisine saldıracağından emin olan Hanun, Arami Krallıkları³⁷ ile ittifak yaparak durumdan kurtulacağını düşün-

³² Mario Liverani, *age*, 2014, s. 405.

³³ O. Eissfeldt, *agm*, 2008b, s. 582.

³⁴ J. M. P. Smith, *agm*, 1933, s. 5.; Andre Lemaire, *agm*, 1999, s. 103.; O. Eissfeldt, *age*, 2008b, s. 581.

³⁵ Andre Lemaire, *agm*, 1999, s. 106-107.; A. Malamat, "Aspects of the Foreign Policies of David and Solomon", *JNES* 22- 1/1963, s. 14-15.

³⁶ O. Eissfeldt, *agm*, 2008b, s. 582.

³⁷ Batı Sami kökenli kırsal ve göçebe bir topluluk olan Aramiler'e ait en eski belgeler Guzana (Tell Halaf), Sam'al (Zincirli), Arpad ve Hama'da yapılan kazılar sonucunda ele geçmiştir. Aram ve Arame isimlerine ise ilk kez Akat krallığı döneminde rastlamaktayız. Akat Kralı Naram-Sin'e ait ve Tel Hafage'de bulunmuş yıllıklarda Arameki ismine rastlanmaktadır. Aramiler Kuzey Mezopotamya'da küçük şehir devletleri kurmuşlardır. Coğrafi bir terim olarak Arami ülkesi Assur krallanna ait yıllıklarda, KURar-ma-a-ia şeklinde geçmektedir. Bkz.: Sabatino Moscati, *Ancient Semitic*

müştür. Nitekim Davud'un komutanı Yoab³⁸, aralarında Güney Suriye'nin çok büyük bir bölümünde hâkimiyet kurmuş olan Aram-Zobah (Şam) ülkesi kralı Hadadezer'in³⁹ de bulunduğu Arami ittifakına karşı bir sefer düzenlemiş ve onları mağlup etmiştir⁴⁰. Bundan sonra Ammonlular'ın Davud'a vergi ile bağlandıklarını, bölgenin idarecilerinin yerel beylerden seçildiğini ve Hz. Davud'un Krallığı'nın Suriye'den geçen ticaret yollarına sahip olduğunu görmekteyiz⁴¹. Ticaret yollarının İsrail Krallığı hâkimiyetine girmesi bir Fenike kenti olan Tyre ile ilişkileri de düzenlemiştir. Hatta öyle ki Tyre kralı Hiram Kudüs'ün başkent olmasından sonra Hz. Davud ile ticarete başlamıştır (II. Sam. 10: 1-6)⁴². Bununla birlikte Hz. Davud karşısında tutunamayan Moab kralı vergi vermek şartıyla tahtında kalmıştır⁴³. Davud'un krallığının sınırları Kızıl Deniz'den Fırat Nehri'ne kadar uzansa da, buradaki hâkimiyeti sözde bir hâkimiyettir. Bu bakımdan bu dönem İsrail Krallığı bir devletten ziyade bir şeflik olarak nitelendirilmektedir. Hemen belirtmeliyiz ki, Davud dönemi Yakınoğu'nun güçlü krallığı Asur Krallığı'nın duraklama dönemine tesadüf etmiş bu da İsrail Krallığı'nın güçlenmesinde etkili olmuştur. Bununla birlikte Davud dönemine ilişkin arkeolojik

Civilizations, Capricorn Books 1960, s. 168-169.; I. J. Gelb, "The Early History of the West Semitic Peoples", *JCS 15- 1/1961*, s. 28. n.5.; E. Lipinski, *The Aramaeans Their Ancient History, Culture, Religion*, Peeters Publishers 2000, s.26,31.; A.Kirk Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)*, University of Toronto Press 1991, s. 43.; Aramiler hakkında ayrıca bkz.: Ekrem Memiş, Cemil Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2014, s. 135-142.

³⁸ Yoav Davud'un 30 yiğit savaşçısından biri olarak geçmektedir. Bkz.: B. Mazar, *agm*, 1963, s. 317-319.; Nadav Na'aman, "The List of David's Officers (şalışım)", *Vetus Testamentum 38-1/1988a*, s. 73.

³⁹ Horst Klengel, *Syria 3000 to 300 B.C.-A Handbook of Political History*, Academia Verlag, Berlin 1992, s.206.

⁴⁰ A. Malamat, *age*, 1963, s. 1.; Na'aman, *agm*, 1997, s. 63. Yazar esasında bu olayın Süleyman döneminde gerçekleştiğini ancak Eski Ahit yazarları tarafından Davud dönemine de atfedildiğini belirtmektedir.

⁴¹ A. Malamat, *age*, 1963, s. 3, 4.

⁴² Andre Lemaire, *agm*, 1999, s. 104.; Mahmut Nânâ, *age*, 2014, s. 176.

⁴³ J. M. P. Smith, *agm*, 1933, s.7.; O. Eissfeldt, *agm*, 2008b, s. 584.

kalıntılar hem yok denecek kadar az, hem de tartışmalıdır. Kudüs'teki Opel'in güneyindeki anıtsal yapının Kral Davud'un sarayı olduğu iddia edilse de, Kral Süleyman'a ait olduğu daha yaygın bir görüştür. Aynı zamanda Davud Şehri'nin doğu yakasındaki Yebus Rampası'nın (taş basamaklı yapı) Davud dönemine tarihlenmesi hâlâ tartışmalı bir konudur⁴⁴. Tartışılan konulardan biri de Kudüs kentidir. Kudüs kentinin M.Ö. 10. yy.'da henüz iskân edilmediği görüşünü bildirenlere karşılık, buranın M.Ö. 10. yüzyılda başkent olabilecek bir kent değil de bir köy yerleşmesi olduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır⁴⁵. Eski Ahit'te anlatılan Davud döneminin ihtişamına karşılık esasında bu dönem ile ilgili arkeolojik bilginin **Tel Dan**'da bulunan ve üzerinde bir satırda Aramice "*Davud'un Evi*" yazılı olan stel⁴⁶ ve Moab kralı Meşaa'nın İsrail kavmi üzerinde kazandığı galibiyeti anlattığı **Meşa Ste-li**'nde geçen "*Davud'un evi*" (*Bt [d]wd*) açıklaması ile sınırlı olması, aslında bu dönemin söz edildiği kadar parlak olmadığını düşündürmektedir⁴⁷.

Nitekim Hz. Davud'un krallığının sonuna doğru eşlerinden Haggit'in oğlu Adoniya krallığını ilan etmiştir (I Krallar; 1.). Bunun üzerine Natan, Davud'un diğer eşi, Hz. Süleyman'ın annesi Bat-Şeba'ya giderek kendisinden sonra kral olması için oğlu Hz. Süleyman'ı tayin etmesini Kral Davud'a söylemesini istemiştir⁴⁸.

Hz. Süleyman Davud'dan sonra İsrail krallığını üçüncü kralı olmuş ve krallığın zenginleşmesine büyük katkıda bulunmuştur

⁴⁴ Gary N. Knoppers, *agm*, 1997, s. 23.; Israel Finkelstein, "The Two Kingdoms: Israel and Judah", *The Quest for the Historical Israel, Debating Archaeology and the History of Israel-Invented Lectures Delivered at the Sixth Biennial Colloquium of the International Institute for Secular Humanistic Judaism*, Ed.: Brain B. Schimdt, Society of Biblical Literature, Atlanta 2007b, s. 51.; Andre Lemaire, *agm*, 1999, s. 107-108.

⁴⁵ Amihai Mazar, *age*, 2007, s. 125.

⁴⁶ Amelie Kuhrt, *age*, 2007, s. 76.; Yusuf Besalel, *age*, 2003, s. 43.

⁴⁷ Walter C.Kaiser, *age*, 1998, s. 260.; Mario Liverani, *age*, 2014, s. 405.

⁴⁸ Andre Lemaire, *age*, 1999, s. 106.

(M.Ö. 970/968-931⁴⁹). Önceki krallar gibi Hz. Süleyman dönemi hakkındaki bilgiler de Eski Ahit'ten gelmektedir. Süleyman ve dönemi hakkında bilgi veren Josephus da yine Eski Ahit'i kaynak göstermektedir. Eski Ahit'in I. Krallar 3-11 ve II. Tarihler 1-9 bölümlerinde Hz. Süleyman'ın hayat hikâyesi efsanevi bir şekilde anlatılmaktadır⁵⁰. Mısır Devleti'nin etkisinin yoğun olduğu bu dönemde İsrail tarihyazımı Mısır tarihyazımı etkisi ile başlamış olmalıdır⁵¹. Nitekim Eski Ahit'te de belirtildiği üzere İsrail Krallığı'nda görevli yazmanların varlığı bilinmektedir⁵².

Süleyman'ın idareye geçtiği dönemde Ön Asya'da Bronz Çağ'dan Demir Çağ'a geçişin sonucu olan göçler ve yabancı kavimlerin ani saldırıları hâlâ devam etmekteydi. İşte böyle karışık bir döneme rağmen Hz. Süleyman'ın Asur, Babil ve Pers krallarınıninki gibi büyük bir güce sahip olduğu görüşü, Eski Ahit'te yansıtılmaktadır⁵³. Bununla birlikte Hz. Süleyman'ın ünü Kudüs'teki tapınağın⁵⁴ mimarı olmasından da kaynaklanmaktadır. Söz konusu tapınağın “*altın ile giydirilmiş*”⁵⁵ duvarları ve sütunları, Süleyman'ın krallığının büyüklüğünü izah eder niteliktedir. İsrail tarihinde önemli bir yere sahip olan bu tapınağın kutsal kitap anlatılarına göre (1 Krallar 7: 15-51) M.Ö. 2. ve 1. Binyıl Kenan ve Suriye bölgelerinde sıklıkla görülen “*bit hilani*” mimarisine uygun olarak inşa edildiğinin belirtilmesi, bünyesinde depolar ve işyerleri bulundurması, onun, Babil tapınak mimarisine benzer olarak yapıldığını düşündürmektedir⁵⁶.

⁴⁹ Alberto R. Green, *age*, 1978, s. 355.

⁵⁰ J.Maxwell Miller, *age*, 1997, s.1-2.

⁵¹ Nadav Na'aman, *agm*, 1997, s. 57, 60.; Andre Lemaire, *age*, 1999, s. 115-116.

⁵² Nadav Na'aman, *agm*, 1997, s. 59.

⁵³ J.Maxwell Miller, *age*, 1997, s.14.

⁵⁴ “*Bet-Amikdaş*” Kutsal Mabed. Bkz.: Yusuf Besalel, *age*, 2003, s. 416.

⁵⁵ Alan Millard, *agm*. 1997, s. 33.

⁵⁶ Carol L. Meyers, “The Elusive Temple”, *The Biblical Archaeologist* 45- 1/1982, s. 37.; David Ussishkin, “King Solomon's Palaces”, *The Biblical Archaeologist* 36- 3/1973, s. 87-89.; Gary N. Knoppers, *age*, 1997, s. 24.; Mario liverani, *age*, 2014, s. 405.; Amelie Kuhrt, *age*, 2007, s.97, 100.

Hız. Davud'un son iki yılında Hız. Süleyman babası ile birlikte krallığı idare etmiştir⁵⁷. Babasının ölümüyle o, ilk olarak Davud'dan sonra krallığını ilan eden kardeşi Adoniya'yı ve Saul'un soyunu destekleyen Şimi'yi ortadan kaldırmıştır⁵⁸. Davud döneminde başlayan Fenike bölgesindeki Tyre kralı Hiram ile ticari ilişkileri geliştirmiş, ayrıca Hiram'dan yüklü miktarda vergi almıştır⁵⁹. Süleyman İsrail halkının savaştığı Ammon Krallığı'ndan Namah ile diplomatik bir evlilik yapmıştır. Bu evlilikten de kendisinden sonra kral olacak Rehoboam doğmuştur. Süleyman krallık kabinesini Mısır bürokrasisine benzer şekilde oluşturmuştur. Kurduğu kabinede krallığına büyük destek veren Natan'ın iki oğluna görev vermiştir⁶⁰. Ayrıca bu dönemde Mısır Levant yönünde hâkimiyetini yeniden tesis etmeye başlamıştır. Kral Süleyman'ın Mısır ülkesi ile ilişkisi Mısır kralı Siamun'un Gezer kentine saldırıp burayı kendi mülkü yapmasıyla başlamaktadır. Ancak Siamun'un kızının Süleyman ile evlenmesi İsrail Krallığı'nı Mısır tehdidinden korumuş, hatta Gezer kenti çeyiz olarak kıza verilmiş ve bu vesile ile Gezer kenti de İsrail Krallığı'na dâhil olmuştur⁶¹. Bu politik evlilik İsrail'e büyük bir itibar sağlamıştır⁶². Esasında Mısır'ın İsrail Krallığı ile bu yolla siyasi ilişkiye girmesi, Filistin bölgesinde kaybettiği etkinliğini yeniden kazanmak istemesinden kaynaklanmaktadır⁶³. Siamun, İsrail Krallığı ile evlilik yoluyla politik bir işbirliği kurarken kendisinden sonra Mısır kralı olacak I. Şosenk zor kullanarak Kenan böl-

⁵⁷ Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 308.

⁵⁸ Andre Lemaire, *age*, 1999, s. 108; Yusuf Besalel, *age*, 2003, s.46.; J.Maxwell Miller, *age*, 1997, s. 2.

⁵⁹ Nadav Na'aman, *age*, 1997, s. 65.; J.Maxwell Miller, *age*, 1997, s.11,17.

⁶⁰ Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 313; Andre Lemaire, *age*, 1999, s. 109.

⁶¹ William G. Dever, "Gezer Revisited: New Excavations of the Solomonic and Assyrian Period Defenses", *The Biblical Archaeologist* 47- 4/1984, s. 207.; Kenneth A. Kitchen, *age*, 1997a, s. 116.; Alberto R. Green, *age*, 1978, s. 362.; A. Malamat, *age*, 1963, s. 11.; Mahmut Nânâ'ya göre bu kent Hız. Süleyman tarafından kıza çeyiz olarak verilmiştir. Bkz.: Mahmut Nânâ, *age*, 2014, s. 204.

⁶² A. Malamat, *age*, 1958, s. 99.; Mario Liverani, *age*, 2014, s. 405.

⁶³ O. Eissfeldt, *age*, 2008b, s. 587.

gesini hâkimiyeti altında tutmayı amaçlamıştır⁶⁴. Hz. Süleyman bu sebeple savunma maksatlı olmak üzere Kudüs kentinin etrafını duvarla ördürmüştür; Hazor, Megiddo ve Gezer'de arkeologlar tarafından M.Ö. 10. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığı tahmin edilen 3 savunma kenti inşaa ettirmiştir⁶⁵. Bununla birlikte, Kral Süleyman, Mısır'a kaçan ve Mısır prensesi Tahpenes ile evlenen Edom⁶⁶ kralı Hadad ve Şam'da idareyi ele geçiren Rezon ile mücadele etmiştir⁶⁷. Öte yandan kral, Şilo kentinden peygamber Ahiya'yı destekleyen Nebat'ın oğlu Yeroboam'ın başını çektiği bir iç isyanla da ilgilenmiştir. Yeroboam, Süleyman'dan kaçarak Mısır kralı Şosenk'in sarayına sığınıp Süleyman ölene kadar burada saklanmıştır⁶⁸.

Hz. Süleyman krallığın idaresinde de bir takım yenilikler yapmıştır. İsrail, I. Tiglat-Pileser döneminde Asur Krallığı'nda ve sonrasında Babil Krallığı'nda da uygulanan bir idari sistemle⁶⁹, her birinin başında krala bağlı bir idarecinin olduğu (*nissabim*) ve her bir bölgenin yılda bir kez, bir aylığına sarayın ihtiyaçlarını gidermekle yükümlü olduğu ağır bir işle⁷⁰ görevlendirilen 12 ayrı idari bölgeye ayrılmıştır. Yine Megiddo kentinde yapılan kazılarda M.Ö. 10. ve 9. yüzyıla tarihlenen 4. yapı katmanında ortaya çıkan bina kalıntısının Hz. Davud zamanında inşa edildiği ve buranın vergi toplamak amacıyla Süleyman zamanında

⁶⁴ Gary N. Knoppers, *age*, 1997, s. 26.; Alberto R. Green, *age*, 1978, s. 360.

⁶⁵ Victor H. Matthews-Don C. Benjamin, *Social World and Ancient Israel 1250-587 BCE*, Hendrickson Publishers 1993, s.158.; J. Maxwell Miller, *age*, 1997, s. 19., Andre Lemaire, *age*, 1999, s. 110-111,118.; Gary N. Knoppers, *age*, 1997, s. 22.; Yusuf Besalel, *age*, 2003, s. 47.

⁶⁶ Edom bölgesindeki Kibet en-Nahas'da yapılan çalışmalarda burada M.Ö. 11. ve 9. yy.lar arasına tarihlenen bakır endüstrisine ait kalıntılar bulunmuştur. Ancak Edom ülkesindeki kazılar buranın M.Ö. 8.-7. yy.dan önce bir siyasi merkez olmadığını göstermektedir. Bkz.: Amihai Mazar, *agm*, 2007, s. 136.

⁶⁷ J.Maxwell Miller, *age*, 1997, s. 17.; Nadav Na'aman, *age*, 1997, s. 61.

⁶⁸ Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 324.

⁶⁹ Raymond P. Dougherty, "Cuneiform Parallels to Solomon's Provisioning System". *The Annual of the American Schools of Oriental Research 5/1923-1924*, s. 24, 31, 41, 45-46.

⁷⁰ "angarya". Bkz.: Mahmut Nânâ, *age*, 2014, s. 189.

da kullanıldığı düşünülmektedir⁷¹. Yapılan çalışmalar sonucunda bu merkezler ilk olarak *ahır* olarak nitelendirilmişse de buraların esasında birer *ticari antrepo* olduğu görüşü, daha sonraki dönemlerde ağırlık kazanmıştır⁷². Ortaya çıkarılan bina kalıntısı Hz. Süleyman dönemindeki bu yönetim sistemine kanıt olarak gösterilmektedir⁷³.

Öte yandan Kral Süleyman'ın barışçıl bir idaresi olsa da askeri sistemi düzenlemeyi de ihmal etmemiş ve Mısır'dan çok sayıda savaş arabası, Que kralından at ithal etmiştir⁷⁴. Bir görüşe göre Süleyman buralardan savaş arabası ve at satın almamış, coğrafi olarak Mısır ve Que ülkesinin arasında yer alması ve ticaret yollarına hâkim olması sebebiyle iki ülke arasındaki karşılıklı ticarete müsaade ederek zenginliğini arttırmıştır⁷⁵. Bununla birlikte altın Hz. Süleyman'ın zenginliğinin bir başka kaynağıdır. Esasında İsrail'de hiç altın madeni olmamasına karşın, Hz. Süleyman'ın altınlarının Tyre, Yemen'de olduğu düşünülen Şeba ve yeri henüz tespit edilemeyen ancak deniz kenarında ve Afrika'da olduğu düşünülen Ofir'den geldiği belirtilmektedir⁷⁶. Anlaşılan odur ki, Hz. Süleyman ya hâkimiyetini bu bölgelere kadar genişletmiş ya da buralarla kazançlı bir ticari ilişkiye girmiştir.

⁷¹ J. Philip Hyatt, "Solomon in all his Glory", *Journal of Bible and Religion* 8-1/1940, s. 28.; G. J. Wightman, "The Myth of Solomon", *BASOR* 277-278/1990, s. 5.; Mario Liverani, *age*, 2014, s. 405-406.; Amelie Kuhrt, *age*, 2007, s. 90.;

⁷² Amihai Mazar, *age*, 2007, s. 130.; Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 321.; Yusuf Be-salel, *age*, 2003, s.47.

⁷³ A. Blakely, *age*, 2002, s. 49-54. Öte yandan Kaiser'ın Graham Davies'ten aktardığına göre bu kalıntılar aslında Omri ve Ahab dönemine aittir. Bkz.: Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 322.

⁷⁴ Philip Hyatt, *agm*, 1940, s. 27, 29.; J. Maxwell Miller, *agm*, 1997, s.17.; Andre Lemaire, *agm*, 1999, s. 110.; Allan Millard, *age*, 1997, s.42.; Nadav Na'aman, *agm*, 1997, s. 70-71.; J. Philip Hyatt, *agm*, 1940, s. 27, 29.

⁷⁵ J. Maxwell Miller, *agm*, 1997, s. 12.

⁷⁶ Allan Millard, *agm*, 1997, s. 41.; Kenneth A. Kitchen, "Egypt and East Africa", *The Age of Solomon-Scholarship at the Turn of the Millenium*, Ed.: Lowell K.Handy, Brill, Leiden-Newyork-Köln 1997a, s. 122.; Kenneth A. Kitchen, "Sheba and Arabia", *The Age of Solomon-Scholarship at the Turn of the Millenium*, Ed.: Lowell K.Handy, Brill, Leiden-Newyork-Köln 1997b, s. 143-145.

Kral Süleyman'ın döneminde İsrail toprakları pek çok sosyal sınıftan ve meslekten insanla dolmaya başlamıştır. Kabile yaşantısından devlet yaşantısına doğru değişim yeni kentlerin imar edilmesi ile gözlemlenmektedir. Ancak değişim, beraberinde bölünmeyi de getirecektir. Bu değişim, kendi dinî ve politik inançlarını yaşamak isteyen kuzeydeki kabileler arasında dirençle karşılanmıştır. Özellikle Hz. Süleyman'ın askere alma yoluyla boyları birleştirmeye çalışması, Samaria ve Kudüs kentleri arasındaki gerginliği arttırmıştır. Ayrıca Kudüs'teki halkın başkentte yaşamaları ve hükümet içindeki avantajlı konumları, kuzeydeki kavimler tarafından alınganlıkla karşılanmıştır⁷⁷. Aslında Hz. Süleyman dönemi kralın başarı ile sonuçlandırdığı 5 önemli girişim -atlı birliklere dayalı yeni bir askerî sistem, eyalet tarzı idare sistemi, vergi kontrolü, tapınak ve savunma amaçlı yapıların inşası ve saltanat idaresi- nedeniyle özel bir yere sahiptir⁷⁸. Bununla birlikte, Hz. Süleyman döneminin “*parlaklığı*” daha çok 20. yüzyıl boyunca Filistin bölgesinde kazılar yapan arkeologlar ve Eski Ahit üzerine çalışan akademisyenlerin görüşleri arasındaki farklılıklara konu olmaktadır⁷⁹. Arkeologlar kanıt eksikliği ile bu dönemi bir “*efsane*” olarak değerlendirirken, Eski Ahit'i temel alan akademisyenler ise bunun tam tersini düşünmektedir.

Nitekim Tanrı her ne kadar başka uluslardan kadınlarla evlenmeyi yasaklamışsa da, Kral Süleyman'ın bu yasağa uymadığını görmekteyiz⁸⁰ (1. Krallar 11; 1-4). İsrail inancına göre yabancı kadınlarla evlilik onların tanrılarını tanımak anlamına gelmektedir. Süleyman'ın Saydalı ve Ammonlu kadınlar ile evlenmesi üzerine Tanrı, babası Davud'un hatırına krallığı onda bırakacağını ama oğlu kral olduğu vakit, krallığı oğlundan alıp ikiye böleceğini bildirmiştir. Hz. Süleyman'ın 40 yıllık idaresinden sonra krallığın başına Ammonlu eşi Namaah'tan oğlu olan **Rehoboam** geçmiştir.

⁷⁷ Andre Lemaire, *age*, 1999, s. 119-120.

⁷⁸ O. Eissfeldt, *agm*, 2008b, s. 588.

⁷⁹ J. Maxwell Miller, *age*, 1997, s. 4.; Mahmut Nânâ, *age*, 2014, s. 206.

⁸⁰ A. Malamat, *age*, 1963, s. 10.

Süleyman dönemindeki aşırı vergiden bitkin düşmüş İsrail halkı, aynı duruma maruz kalmamak için, oğlu Rehoboam'ın krallığını kabul etmek istememiş ve krallığa isyan etmiştir⁸¹. Rehoboam İsrail tahtına geçtiği vakit, Mısır'a kaçmış olan Nebat'ın oğlu Yeroboam yanındakiler ile beraber yeni kralın yanına gelmiş ve vergi yükünü hafifletirse İsrail'in bütün cemaatleri ile beraber kendisine kulluk edeceğini söylemiştir. Rehoboam bunun üzerine yanındaki yaşlılardan fikir almış, yaşlılar bu isteklerin kabul edilmesini bildirirken, gençler ise söz konusu istekleri kabul etmemesini, böylelikle halkın karşısında zayıf düşmemesi gerektiğini söylemişlerdir. Rehoboam gençlerin verdiği öğüde uyararak daha fazla vergi alacağına işaretlerini vermiştir⁸². Bunun üzerine Yeroboam ve yanındaki İsrail boyları krallıktan ayrılmışlardır. Böylelikle Birleşik İsrail Krallığı, kuzeyde **İsrail Krallığı** ve güneyde **Yahuda Krallığı** olmak üzere bölünmüştür. Kuzeyde Yeroboam liderliğindeki İsrail Krallığı'nın başşehri **Samaria** iken, Güneyde Hz. Süleyman'ın oğlu Rehoboam liderliğindeki Yahuda Krallığının başşehri **Kudüs**'tür. Her iki krallık da yaklaşık olarak iki yüz yıl hüküm sürmüştür.

2.2. İsrail Krallığı

Kuzey Krallığı olarak da anılan İsrail Krallığı Yiz'reel ve Ürdün arasındaki ovalar ve dağlar ile birlikte ekonomik anlamda büyük getirisi olan Trans Ürdün ticaret yollarının geçtiği alana hâkimdir⁸³. Kuzey bölgeler M.Ö. 2. Binden beri yerleşik ve konargöçerlerin beraber yaşadığı, onlara Arami ve Fenike gruplarının da dâhil olduğu bir nüfusa sahiptir⁸⁴.

Kuzeydeki krallığın ilk kralı **Yeroboam** olmuştur. Yeroboam önceleri Kral Süleyman'ın sarayında çalışmaktaydı. Eski Ahit'te Yerovom'un kral olacağı dolaylı bir biçimde önceden bildirilmiştir: "*Seninle yaptığım antlaşmaya ve kurallarına bilerek uymadığın için*

⁸¹ Mahmut Nânâ, *age*, 2014, s. 190.

⁸² O. Eissfeldt, *agm*, 2008b, s. 603.; Mahmut Nânâ, *age*, 2014, s. 215.

⁸³ Mario Liverani, *age*, 2014, s. 406.

⁸⁴ Israel Finkelstein, *age*, 2007b, s. 150.

krallığı elinden alacağım ve **görevlilerinden birine** vereceğim dedi. Ancak baban Davut'un hatırı için, bunu senin yaşadığın sürede değil, oğlun kral olduktan sonra yapacağım. Ama oğlunun elinden bütün krallığı almayacağım. Kulum Davut'un ve kendi seçtiğim Yeruşalim'in hatırı için oğluna bir oymak bırakacağım.⁸⁵" (I. Krallar 11: 11-13). Hz. Süleyman'ın ölümünden sonra oğlu Rehoboam'ın hâkimiyetine girmek istemeyen İsrail boyları da Yeroboam'ı kendilerine kral seçmişlerdi. Bunun üzerine Yeroboam kaçtığı Mısır'dan geri döndü ve krallığın idaresini aldı (I. Krallar 12: 1-20).

Davud'un soyundan olmayan Yeroboam (MÖ 931-910) liderliğindeki İsrail Krallığı'nın ilk merkezi Şekem kenti idi (I. Krallar 12: 25). Şekem kenti Mısır'dan çıkış sonrası halkın Yeşu liderliğinde Hz. Musa'nın emirlerini tekrar ettiği kent, ağır vergilerden dolayı memnuniyetsiz boyların birleştiği yer ve dinî bir merkez olması bakımından İsrail Krallığı için önemli bir yere sahiptir⁸⁶. İsrail'e ulusal bir kimlik veren Yeroboam⁸⁷ ilk olarak halkın birlikteliğini sağlamak amacıyla dinî mekânların düzenlenmesi ile uğraşmıştır. Nitekim Yeroboam kurbanlıkların tanrıya kolaylıkla sunulabilmesi için Dan ve Bethel kentlerinde iki tapınak yaptırmıştır. Esasında, o, kendi idaresindeki halkın kurbanını sunmak için Kudüs'e gidip burada etki altında kalıp, onların Yahuda Kralı Rehoboam'ın idaresine dâhil olmasını engellemeye çalışmıştır. Ayrıca Yeroboam aynı amaçla Kudüs'te kutlanan Sukot bayramına karşılık bu bayramdan bir ay sonra kutlanmak üzere Bethel'de benzer bir bayram düzenlemiştir. Bununla birlikte Yeroboam Eski Ahit inancına tam anlamıyla ters bir şekilde altından iki buzağı yaptırıp iki tapınak kentine göndermiş ve buralara rahipler atamıştır⁸⁸. Yeroboam

⁸⁵ Amos Frisch, "Jeroboam and the Division of the Kingdom: Mapping Contrasting Biblical Accounts", *JANES* 27 /2000, s. 16.

⁸⁶ Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 339.; Amelie Kuhrt, *age*, 2007, s.81.

⁸⁷ Bandstra, *age*, 1995, s. 210.

⁸⁸ Siegfried H. Horn, "The Divided Monarchy-The Kingdoms of Judah and Isreal", *Ancient Israel from Amraham to the Roman Destruction of the Temple*, Biblical Archaeology Society, Washington DC 1999 s. 134.

bu altından buzağları belki de kendi dininden olmayan ancak ege-
menliği altındaki halklar için yaptırmıştır. Nitekim kral, İsrail halkı ile
Kudüs halkı arasındaki olası etkileşimi engelleyip İsrail'de kendine ait
krallık makamının gücünü arttırmıştır. Ancak Yeroboam, din doğrul-
tusunda yaptığı bu *aykırı girişimler* sebebiyle Kutsal Kitap yazmanla-
rı tarafından Ahab ve Manasse gibi “*günahkâr*” olarak nitelendirilen
krallar arasında gösterilmektedir⁸⁹. Yeroboam, Yahuda Kralı Abiya'ya
karşı Efrayim Dağı'nda verdiği mücadelede mağlup olmuştur. (II. Ta-
rihler 13).

Yeroboam'dan sonra kısa süreliğine İsrail kralı olan oğlu **Nadab**,
Gibeton'daki Filistin karargâhına yapılan İsrail saldırısı esnasında Ba-
aşa tarafından işlenen suikasta kurban giderek ölmüştür (M.Ö. 910-
909)⁹⁰. Böylelikle İsrail kralı olan **Baaşa** (M.Ö. 909-886) Yahuda
kralı Asa (M.Ö. 911-870) ile pek çok mücadeleye girmiş, bunun so-
nucunda Baaşa'nın birlikleri Yahuda Krallığı'nın Ramah kentine kadar
olan bölgesini kontrol altına almıştır. Buradaki ticaret yollarının İsrail
Krallığı'nın kontrolü altına girmesiyle Kudüs Krallığı ekonomik anlam-
da zayıflamıştır. Bunun üzerine Yahuda kralı Asa çareyi aynı zaman-
da İsrail kralı Baaşa ile anlaşılan Şam kralı Ben Hadad ile ittifak yap-
makta bulmuştur. Ben Hadad İsrail Krallığı'na sırtını dönmüş, Asa'dan
aldığı yüklü miktardaki hediye karşılığında Şam için stratejik bir öne-
mi olduğunu düşündüğü İsrail Krallığı'nın Galile Denizi (*Tiberias Gö-
lü*) bölgesindeki topraklarını işgal etmiştir. Böylelikle Baaşa geri çeki-
lip ticaret yolları üzerindeki ambargoyu kaldırmıştır⁹¹.

Baaşa'dan sonra kral olan oğlu **Elah**'ın (M.Ö. 884-883) Zimri
isimli bir asker tarafından öldürülmesinden sonra **Zimri** çok kısa bir
süreliğine İsrail kralı olmuştur. Zimri kendi hayatına son verince Gibet-
on'daki İsrail ordusu kral olarak kendisine komutan **Omri**'yi seçmiş-
tir. Şimdiye kadar bu suikast girişimleri İsrail Krallığı'nda bir hanedan

⁸⁹ Louis H. Feldman, “Josephus' Portrait Of Jeroboam”, *Andrews University Semi-
nary Studies* 31-1/1993, s. 30.

⁹⁰ Ekrem Memiş, *age*, 2006a, s. 90.

⁹¹ Horst Klengel, *age*, 1992, s. 208.

oluşturulamaması bakımından oldukça önemlidir. Eski Ahit Omri'nin (M.Ö. 885-874) Krallığı hakkında Samaria kentinin kuruluşu ve onun kötü bir idareci olması dışında başka bir bilgi vermez. Buna karşılık Yeni Asur kaynaklarında İsrail Krallığı'nın "**māt Bit-Ḥumri**" Omri evinin⁹² memleketi olarak anılması onun önemli işler yaptığının bir göstergesi olmakla birlikte "*Davud'un Evi*" olarak isimlendirilen Yahuda Krallığı karşısındaki itibarını da ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Asur kaynaklarında İsrail Krallığı için M.Ö. 720'den sonra yalnızca Omri evi tanımlamasının kullanıldığı bilinmektedir⁹³.

Ürdün'ün Dhiban kentinde 1868 yılında bulunan, Moav kralı Meşa'ya ait Fenikece ve Eski İbraniceye oldukça benzer bir yazı olan Moav yazısı ile yazılmış⁹⁴ Meşa Steli olarak bilinen yazıtı⁹⁵ göre İsrail kralı Omri, Moav memleketine bir sefer düzenlemiştir⁹⁶. Moav kralı Meşa stelde "*Omri, İsrail Kralı, Medeba ülkesini mülkü yaptı. Ve orada kendi yılları ve oğullarının yarıyılına kadar oturdu: 40 yıl. Ama Kemoş onu benim günlerimde geri verdi.*" diyerek tanrısı Kemoş yardımıyla topraklarına yeniden sahip olduğunu bildirmektedir⁹⁷.

İsrail Kralı Omri Tyre kenti kralı İtobal ile siyasi ilişkilerde bulunmuştur. Hatta, o, oğlu Ahab'ı Tyre kralı İtobal'ın kızı İzabel ile evlendirerek Tyre Krallığı ile dostane ilişkiler kurmuştur. Bu evlilik özellikle İtobal tarafından değerlendirildiğinde, Tyre-Ürdün arası ticaret yolunun İsrail Krallığı'ndan geçmesi sebebiyle oldukça önemlidir⁹⁸. Nitekim İsrail'in kuzey bölgesi sahip olduğu ticaret yolları sebebiyle krallığın eko-

⁹² Asurlular İsrail Krallığı'na kralına atfen "Omri Evi" ya da krallığın başkentine atfen "Samaria" demekteydiler. Bkz.: Marc Van De Mieroop, *age*, 2006, s. 262.; Mario Liverani, *age*, 2014, s. 410.

⁹³ Bob Beckings, *The Fall of Samaria-An Historical and Archaeological Study*, Brill, Leiden-Newyork-Köln 1992, s. 109.

⁹⁴ Christopher A. Rollston, *Writing and Literacy in the World of Ancient Israel-Epigraphic Evidence from the Iron Age*, SBL, Atlanta 2010, s.54.

⁹⁵ Amelie Kuhrt, *age*, 2010, s.429.

⁹⁶ Yusuf Besalel, *age*, 2003, s. 48.

⁹⁷ Walter C. Kaiser, *age* 1998, s. 364-365.

⁹⁸ Siegfried H. Horn, *age*, 1999, s. 138-139.

nomisinin bel kemiğini oluşturmaktadır. Bu bölgenin kontrolünü ele geçiren iktidar aynı zamanda bölgenin tarımsal üretimine, uzak bölgelere yapılacak askerî seferler için gerekli asker nüfusuna ve tabii ki zengin ticaret yollarına sahip olacaktır⁹⁹. Ancak Omri'nin İtobal ile yaptığı ticari ittifak Omri'nin kuzey komşusu Şam Krallığı ile olan ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durumla ilgili hem Eski Ahit'te hem de bunun dışındaki kaynaklarda bilgi olmamasına rağmen arkeolojik veriler değerlendirildiğinde ortaya çıkan tahribat izleri kötü giden ilişkileri kanıtlar niteliktedir. Gerçekten Galile bölgesindeki çalışmalarda buradaki yerleşim yerlerinin tahrip edildiği ve sonrasında Fenike tarzı duvar örme tekniği ile tekrar ve hızlıca inşa edildiği ortaya çıkarılmıştır¹⁰⁰.

Omri'den sonra İsrail Krallığı'nın başında oğlu **Ahab**'ı (M.Ö. 874-853) görmekteyiz. Krallığın babadan oğula geçmesi sebebiyle artık İsrail Krallığı komşu krallıkların yazıtlarında *Omri Hanedanı* olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Aynı zamanda bu dönem, krallığın bir ilahi seçim ile belirlenmemesi, diğer bir ifadeyle saltanat yoluyla aktarılması sebebiyle Eski Ahit'te **kötü** olarak nitelenmiştir. Hatta Tyre kralının kızı İzabel ile evli olan Ahab, Baal'a tapınan karısının etkisinde kalmış bu sebeple her ikisi lanetlenmiştir (I. Krallar 21)¹⁰¹. Nitekim İsrail dininde yabancı kadınlar ile evlenmek yasaklanmış olmasına rağmen bu yasağın kral tarafından çiğnenmesi dikkate değerdir. Esasında bu yasağın sebebi evlilikler yoluyla yabancı inançların ülke içine sızmasından kaynaklanmaktadır.

Omri hanedanı döneminde İsrail Krallığı, Yahuda Krallığı üzerinde egemenlik kurmuştur. Yahuda kralı Asa, Ahab'ın idaresinin başlarında İsrail Krallığı ile anlaşma yapmıştır. Ahab'ın kızı Atalya ve Yahuda'nın Asa'dan sonraki kralı Yehoşafat'ın oğlu Yehoram'ın evliliği ile İsrail ve Yahuda Krallıkları arasındaki iyi ilişkiler kuvvetlenmiştir¹⁰².

⁹⁹ İsrail Finkelstein, *age*, 2007b, s. 150.

¹⁰⁰ Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 365.

¹⁰¹ Siegfried H. Horn, *age*, 1999, s. 141.

¹⁰² Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 357.

Ahab, Yahuda Krallığı ile iyi ilişkiler tesis ettikten sonra Moav Krallığı ile mücadele etmiştir. O, Ürdün'ün doğusuna kadar olan toprakları kontrol altına almış ve bu topraklara hâkim olan Moav kralı Meşa vergi vermek şartıyla İsrail Krallığı'na bağlanmıştır. Daha önce de belirtildiği üzere “*Meşa Steli*” olarak bilinen yazıtta bölgenin Omri krallığı ve Ahab krallığının yarı zamanına kadar İsrail kontrolünde olduğu yazılıdır¹⁰³. Ancak Ahab'ın Asur Krallığı'na karşı Şam Krallığı ile bir ittifaka girmesi Moav Krallığı üzerindeki gücünün azalmasına ve bunu fırsat bilen Moav Kralı Meşa'nın da Ahab'a isyan etmesine sebep olmuştur¹⁰⁴. Akabinde Şam kralı Ben Hadad'ın da Ahab'a meydan okumasına, İsrail Kralı onu Apek mevkiinde mağlup ederek cevap vermiştir¹⁰⁵.

İsrail Kralı Ahab'ın komşu devletler üzerine sefer yaparak bölge üzerinde gücünü sağlamlaştırmaya çalıştığı bu dönem, Önasya'da Asur'un güçlü kralı II. Asurnasirpal'ın egemenliğini genişlettiği döneme tesadüf etmektedir. II. Asurnasirpal (M.Ö. 884-859) Asur ülkesinin sınırlarını yukarı Mezopotamya'ya kadar uzatmış ve tüm Levant bölgesini vergi ile kendine bağlamıştır¹⁰⁶. II. Asurnasirpal'ın ölümü ile Asur tahtına geçen oğlu III. Salmanassar'ın 6. yıl kayıtlarına göre, kral M.Ö. 853 yılında, Şam kralı Hadadezer (*Adad-İdri*), Hamat kralı İrhulena ve Ahab'dan oluşan koalisyon üzerine sefere çıkmıştır¹⁰⁷.

¹⁰³ Mario Liverani, *age*, 2014, s. 410. Aynı zamanda adı geçen stelde İsrail halkının Moav ülkesinde inşa işlerinde çalıştırıldığı da belirtilmektedir. Bkz.: Norma Franklin, “Trademarks of the Omride Builders?”, *Bene Israel-Studies in the Archaeology of Israel and the Levant during the Bronze and Iron Ages in Honour of Israel Finkelstein*, Ed.: Alexander Fantalkin&Assaf Yasur-Landau, Brill, Leiden-Boston 2008, s. 52.

¹⁰⁴ Siegfried H. Horn, *age*, 1999, s. 143.

¹⁰⁵ Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 368-369.

¹⁰⁶ L. Gürkan Gökçek, *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yay., Ankara 2015, s. 137.

¹⁰⁷ H. J. Cook, “Pekah”, *Vetus Testamentum* 14-2/1964, s. 122; Horst Klengel, *age*, 1992, s.64.; Marc Van De Mierop, *age*, 2006, s. 280.; Mario Liverani, *age*, 2014, s. 412.; Ekrem Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya-En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar*, Ekin Kitabevi Yayını, 3. Baskı, Bursa 2015b, s. 235.; Mahmut Nânâ, *age*, 2014, s. 223.

Karkar savaşında Asur kralı tarafından mağlup edilen müttefiklerden 10.000 asker sürgün edilmiştir¹⁰⁸. Bu galibiyetten Diyarbakır-Üçtepe'de bulunmuş Asur Kralları II. Asurnasirpal ve oğlu III. Salmanasar'a ait Kurkh Monolitleri'nde¹⁰⁹ şu şekilde bahsedilmektedir:

“...NÍG.GA É.GAL.MEŠ-sú ú-še-ša-a a-na É.GAL.MEŠ-šú IZI.MEŠ SUB-di TA URU ar-ga-na-a at-tu-muš a-na URU qar-qa-ra aq-ti-rib URU qar-qa-ra URU MAN-ti-šú ap-púl aq-qur ina IZI.MEŠ âš-ru-up 1 LIM 2 ME GIŠ.GIGIR.MEŠ 1 LIM 2 ME pit-ḫal-lu 20 LIM ÉRIN.MEŠ ša ^mdIŠKUR- 'i-id-ri... [ša KUR] ANŠE-šú 7 ME GIŠ.GIGIR.MEŠ 7 ME pit-ḫal-lu 10 LIM ÉRIN.MEŠ šá ^mir-ḫu-le-e-ni KUR a-mat-a-a 2 LIM GIŠ.GIGIR.MEŠ 10 LIM ÉRIN.MEŠ šá **“a-ḫa-ab-bu KUR sir- ‘a-la-a-a”**

“Argana” şehrinden hareket ederek Karkar şehrine yaklaştım. Krali şehri Karkar'ı yerle bir ettim, yıktım ve yaktım. Bu on ki krallıktan bir ittifak oluşmuştu: 1,200 savaş arabası, 1,200 süvari, 20.000 asker ile Şamlı Adad-İdri; 700 savaş arabası, 700 süvari, 10.000 asker ile Hamatlı İrhuleni'in birliği; 2000 savaş arabası, 10000 asker ile **İsraili Ahab'ın** birliği;...¹¹⁰” Asur Krallığı'nın bölge devletlerini haraç yolu ile kendine bağladığı ve bu şekilde bir baskı kurduğu göz önüne alındığında, Filistin bölgesi için gerçek tehlikenin Asur Krallığı olduğu anlaşılmaktadır¹¹¹.

¹⁰⁸ ARABI, § 611. Bkz.: D.D.Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I*, University of Chicago Press 1926, s. 223. (Bundan sonra sayfa sayısı verilmeden sadece kısaltma olarak verilecektir.); M. C. Astour, “841 B.C.: The First Assyrian Invasion of Israel”, *JAOS* 91-3/1971, s. 383.; S. Page, “A Stela of Adad-nirari III and Nergal-ereš from Tell al Rimah”, *Iraq* 30-2/1968, s. 148, 145.; Şeyma Ay, “İsrail ve Yahuda Krallıkları Üzerine Düzenlenen Asur Seferleri”, *History Studies* 3-1/2011, s. 2-3.

¹⁰⁹ Veli Sevin, *Yeni Asur Sanatı II-Assur Resim Sanatı*, TTK, Ankara 2010, s. 59.

¹¹⁰ A. K. Grayson, “Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC)”, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods Vol. 3*, University of Toronto Press, Canada 2002, s. 23.; Şeyma Ay, *age*, 2011, s. 3.; Ayrıca bkz.: Amelie Kuhrt, *age*, 2010, s.143-144; L. Gürkan Gökçek, *age*, 2015, s.144.

¹¹¹ Mario Liverani, *age*, 2014, s. 412.

Askerî anlamda Asur karşısında girdiği ittifakta başarısız olan Ahab'ın diğer bir olumsuz durumu hâkim olduğu kuzey bölgelerde yaşanan dinî bozulma ile ilgilidir. Bu bozulma bölünmeyi de beraberinde getirmiştir. Samaria kentindeki bölünme tanrı Yahve'yi kabul eden ancak diğer tanrılara tapınmayı da dışlamayan bir anlayış sergileyen Samaria kentinin modernist aristokrasisi ile yalnızca tanrı Yahve'ye tapınan ve İsrail saltanatını çürüme ve putperestlik ile suçlayan dinî-muhafazakâr grup arasında gerçekleşmiştir¹¹². Hatta I. Krallar 18:21'de geçen “*Daha ne zamana kadar böyle iki taraf arasında dalgalanacaksınız?*” dedi, “*Eğer RAB Tanrı'ysa, onu izleyin; yok eğer Baal Tanrı'ysa, onun ardınca gidin.*” Halk İlyas'a hiç karşılık vermedi.”¹¹³ şeklindeki ifadeler var olan iki başlılığa işaret etmektedir.

Ahab'ın Ramot-Gilat bölgesinde Yahuda Kralı Yehoşafat'a karşı yaptığı savaşta ölmesinin ardından (I. Krallar 22: 1-40) Ahab'ın karısı **İzabel**, oğlu Ahazyaya yerine taht naibesi olarak bir müddet görev yapmıştır. Sonrasında **Ahazyaya** kısa bir süreliğine İsrail tahtına geçmiş (M.Ö. 853-852) ancak Samaria kentinde gerçekleşen bir kaza sonucu ölmesi üzerine kardeşi **Yoram/Yehoram** (M.Ö. 852-841) İsrail Kralı olmuştur.

Yoram ilk olarak vergisini aksatan Moav kralı Meşa'nın isyanını bastırmak ile ilgilenmiş, Yahuda kralı Yehoşafat ve Edom kralından yardım aldıysa da bu isyanı bastıramamıştır. Çünkü Moav kralı Meşa yenileceğini anladığı vakit, surların üzerinde öz oğlunu, tanrısı Kemoş'a kurban edince, bunu görüp “*ürken*” müttefikler kuşatmadan vazgeçmişlerdir¹¹⁴. Öte yandan Şam Krallığı ve İsrail Krallığı arasındaki ticaret yollarının hâkimiyeti meselesi iki krallık arasında bir mücadeleye sebep olmuştur. Kudüs kralı Ahazyaya çağdaşı Yoram'a Şam Krallığı karşısındaki bu mücadelesinde yardım etmiştir. Şam kralı Hazael'e karşı Ramot-Gilat bölgesinde yapılan savaşta¹¹⁵ Yoram'ın yara

¹¹² Mario Liverani, *age*, 2014, s. 410.; Siegfried H. Horn, *age*, 1999, s. 142.

¹¹³ Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 368.

¹¹⁴ Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 374-375.

¹¹⁵ Mario Liverani, *age*, 2007, s. 110.

alması üzerine ordu, komutan **Yehu**'yu İsrail kralı ilan etmiştir (MÖ 841-814). Yehu kral olur olmaz yaralı hâlde olan Yoram, annesi İzebel ve Yahuda kralı Ahazy'a'yı öldürmüştür. Ancak Hazael tarafından diktirilen ve Dan kentinde bulunan eski Aramice dilinde yazılmış Tell Dan Steli'ne¹¹⁶ göre Yoram ve Ahazy'a'nın katili Hazael'dir. Anlaşılan Yehu ile Şam kralı Hazael işbirliğine girerek Yoram ve Ahazy'a'yı öldürmüştür¹¹⁷:

*“Babam hastalanıp atalarına gittiğinde, İsrail Kralı babamın memleketinin önüne geldi. Ancak Hadad beni kral yaptı ve Hadad benim önümden yürüdü ve ben krallığımın yedi [...]’den ayrıldım ve ben binlerce savaş arabasını ve binlerce atı koşumlayan yetmiş kralı kılıçtan geçirdim. İsrail kralı Ahab’ın oğlu **Yehoram’ı** (Yoram) öldürdüm ve ben Davud’un Evi’nin kralı Yehoram’ın oğlu **Ahazy’a’yı** öldürdüm. Ve ben onların kentlerini harabeğe çevirdim ve ülkelerini ıssız kıldım (mahvettim).¹¹⁸”*

Nitekim Yehu'nun isyanı esnasında Şam kralı Hazael'in Ürdün'ün doğusundaki tüm İsrail topraklarına egemen olması, Yehu'nun isyanının Hazael tarafından desteklendiği fikrini doğrulamaktadır¹¹⁹.

Yehu İsrail tahtına geçtikten sonra Asur kralı III. Salmanassar'ın hedefi olmuştur. III. Salmanassar Hazael ve Yehu üzerine M.Ö. 841'de düzenlediği seferden galibiyet kazanmıştır¹²⁰. Bu sefer sonucunda III. Salmanassar İsrail kralı **Yehu**'yu vergi ile kendisine bağladığını bildirmektedir:

*ma-da-tu šâ **ia-ú-a DUMU hu-um-ri-i** KÙ.BABBAR.MEŠ KÙ.GI.MEŠ sap-lu KÙ.GI zu-qu-ut KÙ.GI qa-bu-a-te.MES KÙ.GI da-la-ni.MES KÙ.GI AN.NA.MEŠ GIŠ hu-ṭar-tú šâ ŠU MAN GIS pu-aš-ḥa-ti am-ḥur-šu*

¹¹⁶ Christopher A. Rollston, *age*, 2010, s. 51-53.

¹¹⁷ Siegfried H. Horn, *age*, 1999, s. 150.

¹¹⁸ Mario Liverani, *age*, 2007, s. 114.

¹¹⁹ Mario Liverani, *age*, 2007, s. 110.

¹²⁰ Ekrem Memiş, *age*, 2015b, s. 236.

“**Omri oğlu Yehu**¹²¹’dan vergi olarak gümüş, altın, altından bir kase, altından kaplar, altın kadehler, kurşun, kralın kurmayla-
rı için mızraklar aldım¹²²”

Öte yandan Yehu’nun Asur kralı karşısında aldığı mağlubiyet Black Obelisk (Siyah Dikilitaş) olarak bilinen yazıtta da dikkate değer bir şekilde tarif edilmektedir. Burada Yehu “*aman diler*” bir şekilde III. Salmanassar’ın ayaklarına kapanmış bir hâlde betimlenmiştir¹²³. Ancak hemen belirtmeliyiz ki Asur kralı III. Salmanassar’ın vergi yolu ile kendine bağladığı Akdeniz kıyılarındaki kentlerin hâkimiyetinin uzun sürmemesi üzerine bölge tekrar Asur saldırısına maruz kalacaktır¹²⁴. III. Salmanassar’ın ölümünden sonra Asur Devleti M.Ö. 9. yüzyılın sonuna kadar Filistin bölgesine etkili bir sefer düzenlememiştir. Asur saldırısından kurtulan Şam kralı Hazael bu durumu fırsat bilerek bölgenin hâkimiyetini kendi elinde toplamıştır¹²⁵.

Yehu’dan sonra Tanrı Yahwe’nin izinden ayrılan oğlu **Yehoahaz** (M.Ö. 814-798) İsrail kralı olmuştur (II. Krallar 10: 35). Bu dönemde Hazael’in oğlu Ben Hadad’ın idaresinde olan Şam Krallığı İsrail Krallığı hâkimiyetindeki Gat (Tell eş-Şâfi/Gath) kentine saldırıya başlamıştı¹²⁶. Yehoahaz’ın ölümüyle İsrail tahtına oğlu **Yehoaş** geçmiştir.

¹²¹ מִיָּהוּ-אֶלֶּהָ-מֶלֶךְ מִיָּהוּ-וּמְרִי. Bkz: P. Kyle McCarter, “Yaw, Son of ‘Omri’”: A Philological Note on Israelite Chronology”, *BASOR* 216/1974, s. 5.

¹²² *ARAB I*, §590.; A. K. Grayson, *age*, 2002, s. 149.; R. Byrne, “Early Assyrian Contacts with Arabs and the Impact on Levantine Vassal Tribute”, *BASOR* 331/2003, s. 20.; Bu arada hemen belirtmeliyiz ki Yehu Omri soyundan gelmemektedir. Bu sebeple burada sözü geçen Yehoram olabileceği hakkında görüşler de bulunmaktadır. Daha Geniş bilgi için bkz: P. K. McCarter, “Yaw, Son of ‘Omri’”: A Philological Note on Israelite Chronology” *BASOR* 216/1974, s. 5-7. Fakat bize göre Omri’nin Zimri’yi tahttan indirip İsrail kralı olarak başa geçmesinden sonra İsrail Krallığı Asur krallarıca “bet-Humri” “Omri Evi” olarak anılmıştır. Bu sebeple III. Salmanassar’a vergi veren İsrail Kralı Yehu olmalıdır. Şeyma Ay, *agm*, 2011, s. 3

¹²³ Veli Sevin, *age*, 2010, s. 55-56.; Yusuf Besalel, *age*, 2003, s. 49.

¹²⁴ Şeyma Ay, *age*, 2011, s. 3.

¹²⁵ Siegfried H. Horn, *agm*, 1999, s. 152.

¹²⁶ Aren M. Maeir - Shira Gur-Arieh, “Comparative Aspects of the Aramean Siege System at Tell eş-Şâfi/Gath”, *The Fire Signals of Lachish Studies in the Archa-*

Yahuda kralı Amazya ile savaşan Yehoaş Kudüs'e kadar gitmiş, hazineden kendine değerli ganimetler alıp bunları Samaria'ya götürmüştür (II. Krallar 14: 12-15). Yehoaş ilk olarak tapınağı tamir ettirmeyi planlasa da, Şam kralı Hazael'in saldırıları sebebiyle bundan vazgeçmiştir. Hazael Gat kentini hâkimiyeti altına aldıktan sonra¹²⁷ yönünü Kudüs'e çevirmiştir. Yehoaş Hazael'in saldırısından ancak tüm saray ve tapınak hazinesini boşaltacak kadar yüksek miktarda bir vergi ödeyerek kurtulmuştur. Böylelikle Şam kralı ticaret yollarının tamamına hâkim olmuştur. Şam Krallığı'nın İsrail ve Yahuda krallıkları üzerindeki hâkimiyeti M.Ö. 830'larda başlayıp M.Ö. 8. yüzyılın başına kadar sürmüştür¹²⁸.

Şam hâkimiyetinden sonra İsrail Krallığı üzerinde Asur egemenliği etkili olacaktır. Asur tahtının yeni sahibi olan III. Adad Nirari Samaria kenti üzerine bir sefer düzenlemiştir. Kralın M.Ö. 806/5 yılında batı yönünde çıktığı bu sefer hakkındaki bilgi Tel el Rimah'ta bulunan Rimah Steli'nden gelmektedir¹²⁹. Burada bahsi geçen "**İašu**"nun, İsrail kralı **Yehoaş** olduğu düşünülmektedir¹³⁰. Bununla birlikte III. Adad Nirari'nin güney yönünde yaptığı seferlerde hâkimi-

eology and History of Israel in the Late Bronze Age, Iron Age, and Persian Period in Honor of David Ussishkin, Ed.: Israel Finkelstein-Nadav Na'aman, Winona Lake, Indiana Eisenbrauns 2011, s. 238.

¹²⁷ Alexander Fantalkin, "The Appearance Of Rock-Cut Bench Tombs in Iron Age Judah As A Reflection Of State Formation", *Bene Israel Studies in the Archaeology of Israel and the Levant during the Bronze and Iron Ages in Honour of Israel Finkelstein*, Ed.: Alexander Fantalkin - Assaf Yasur-Landau, Brill, Leiden-Boston 2008, s. 31.; Shlomo Bunimovitz and Zvi Lederman, "Close Yet Apart: Diverse Cultural Dynamics at Iron Age Beth Shemesh and Lachish", *The Fire Signals of Lachish Studies in the Archaeology and History of Israel in the Late Bronze Age, Iron Age, and Persian Period in Honor of David Ussishkin*, Ed.: Israel Finkelstein-Nadav Na'aman, Winona Lake, Indiana Eisenbrauns 2011, s. 42, 45.

¹²⁸ Siegfried H. Horn, *agm*, 1999, s. 154-155.

¹²⁹ §8 ma-da-tu šá **İa-'a-su** **Sa-me-ri-na-a-a** Bkz: Stephanie Page, *age*, 1968, s. 142, 145.

¹³⁰ W. H. Shea, "Adad-Nirari III and Jehoash of Israel", *JCS* 30-2/1978, s. 107.; Stephanie Page, *age*, 1968, s. 149.

yeti altına alıp vergiye bağladığı kentler arasında, Akdeniz kıyılarında Tyre'den sonra gelen **Humri** de sayılmaktadır:

“BAD-*hu* KUR-ú *a-na paṭ gim-ri-šú a-di* UGU *tam-tim* GAL-ti *šá na-paḥ* ^dUTU-*ši* TA UGU Í D.A.R AD KUR *ḫat-ti* KUR *a-mur-ri ana si-ḫir-ti-šá* KUR(*) *šur-ru* KUR *ši-du-nu* **KUR hu-um-ri-i** KUR *ú-du-mu* KUR *pa-la-as-tú a-di* UGU *tam-tim* GAL-ti *šá* SILIM-mu ^dUTU-*si ana* GİR.II-*ia ú-šék-niš* GUN *ma-da-tú* UGU-*šú-nu ú-kín ana*

Fırat kıyısından, Hatti memleketi, tüm Amurru memleketi, Tiyre, Sidon, **Samaria (Humri)**, Edom, (ve) Palastu, batıdaki büyük denize kadar bölgeyi kontrolüm altına aldım. Onları vergi ve harçla kendime bağladım¹³¹.” Burada Humri, Omri hanedanı soyunu ifade etmekte, dolayısıyla İsrail Krallığını işaret etmektedir¹³².

Yehoaş'tan sonra idareyi ele alan oğlu **II. Yeroboam**'ın (M.Ö. 787-748) iktidarı, Asur Krallığı'nın hedefinin Urartu Devleti olması ve hem İsrail hem Yahuda Krallıkları üzerinde Şam Krallığı tehlikesinin azalması sebebiyle bir refah dönemi olmuştur¹³³ (II. Krallar 14: 28). Bu refah döneminde II. Yeroboam Yehu döneminde kaybedilen ve Filistin'den Galile'ye kadar olan ticaret yoluna yeniden hâkim olmuştur. II. Yeroboam'ın ticari alandaki bu başarısına rağmen onun dönemi Eski Ahit'te kötü bir dönem olarak anlatılmaktadır. Nitekim Samaria kentinin yıkılışının tanrı buyruklarına karşı gelen krallar sebebiyle olduğunu düşünen Tesniye yazarları, II. Yeroboam'ın başarılarına rağmen onun dönemini düşmanca bir dille anlatmıştır. II. Yeroboam dönemi peygamberi olan Amos, kralın ulaştığı refahın sosyal ve dinî çürümeyi maskeleyen bir refah olduğunu belirtmektedir¹³⁴. Söz konusu refah seviyesine tarımdaki ilerleme ve buna bağlı olarak nüfus oranındaki artış ile ulaşılmıştır. Samaria ve çevresindeki araziler İsrail Krallığı'na zeytin yetiştiriciliği ve bağcılıkta ekonomik değeri oldukça yük-

¹³¹ ARAB I, §739.; A. K. Grayson, *age*, 2002, s. 213.

¹³² Şeyma Ay, *age*, 2011, s. 4.

¹³³ Bob Becking, *age*, 1992, s. 1.; Siegfried H. Horn, *agm*, 1999, s. 159.

¹³⁴ Siegfried H. Horn, *agm*, 1999, s. 160.

sek kazançlar sağlamıştır. Hatta buradan Asur ve Mısır ülkesine zeytinyağı ihracatı yapılmıştır. II. Yeroboam dönemine tarihlenen ve üzerinde İbranice yazılar bulunan 63 seramik parçasında zeytinyağı ve şarap ticareti yapıldığı hakkında bilgi bulunmaktadır¹³⁵. Öte yandan buluntulardaki yazılarda Yahve (“Ywa” şeklinde yazılmıştır) ve Baal isimlerinin birlikte zikredilmesi dikkat çekicidir. Buluntulardaki tanrı isimleri İsrail Krallığı’ndaki dinî hayat hakkında bilgi verirken, tanrı Baal’ın adının da geçmesi şaşırtıcıdır. Tanrı Baal’ın adının yazıtlarda geçmesi yabancı tüccarların bölgedeki varlığına işaret ettiği gibi, İsrail Krallığı’nda Yahve ve Baal inancının birlikte var olduğunu da düşündürmektedir. Hemen belirtmeliyiz ki, aynı zamanda “*efendi*” anlamına gelen Baal’ın, Yahve’nin bir unvanı olabileceği düşünülmektedir¹³⁶.

II. Yeroboam’dan sonra kral olan oğlu **Zekeriya** 6 ay (M.Ö. 748-747) iktidarda kalmış ancak o Yabeş oğlu Şallum tarafından öldürülmüştür. Şallum ise Gadi oğlu **Maneham** tarafından öldürülmüş ve İsrail tahtına Maneham (M.Ö. 747-738) geçmiştir. Maneham’ın dönemi Asur Devleti’nin gittikçe güçlendiği ve sınırlarını genişlettiği döneme tesadüf etmektedir. Asur Kralı III. Tiglat-Pilaser’in Asur tahtına çıkması ile Suriye, Fenike ve Filistin bölgesindeki krallıklar için tehlikeli bir dönem başlamıştır. Kral batı yönünde seferlere çıktığı vakit, Akdeniz kıyılarında İsrail Krallığı, Yahuda Krallığı ve Filistin bölgesinde küçük şehir devletleri bulunmakta idi. Galile ve kuzey sahili Tel Dan, Hazor, En-Gev, Bet Şen, Tel Abu Kudes, Megiddo ve Şikmona Asur yıkımı ile ilk karşılaşan bölgeler olmuştur¹³⁷. Yıllıklara göre Asur Kralının hedefi Kullania (*Kinalua*) kentini egemenliği altına almaktır¹³⁸.

¹³⁵ Israel Finkelstein-Neil Asher Silberman, *age*, 2002, s. 207.

¹³⁶ Siegfried H. Horn, *agm*, 1999, s. 161-162.

¹³⁷ E. Stern, “Israel at the Close of the Period of the Monarchy: An Archaeological Survey”, *The Biblical Archaeologist* 38-2/1975, s. 31.; Şeyma Ay, *age*, 2011, s. 5.

¹³⁸ Bob Becking, *age*, 1992, s. 2.

III. Tiglat-Pilaser Aramiler üzerine sefer düzenledikten sonra¹³⁹ İsrail Kralı Menahem ile karşılaşmış ve İsrail Kralı'nı vergi ile kendine bağlamıştır. Tevrat'ta Asur Kralı'nın İsrail seferi “ *Ve Asur Kralı Pul*¹⁴⁰ geldi..¹⁴¹” şeklinde ifade edilmektedir. İsrail Kralı Menahem'in adı III. Tiglat-Pilser'e ait yıllıklarda kralın M.Ö. 737 yılına ait 9. sefer yılı kayıtlarında ve M.Ö.738 yılına ait 8. sefer yılı kayıtlarında da geçmektedir¹⁴². Asur Kralı'nın İsrail Kralı'nı vergi ile kendine bağladığı yıl M.Ö. 740¹⁴³ bir diğer görüşe göre de M.Ö. 738¹⁴⁴ olarak belirtilmektedir. Kral vergi ile kendine bağladığı kentleri ve beylerini şu şekilde belirtmektedir:

3. ^lkuš-taš-pi URU ku-muḥ-a-[a]
4. ^lra-qi-a-nu KUR ša-ANŠE. NITA-sú-a-[a]
5. **^lmi-ni-ḫi-im-m[e] KUR sa-m[e]-ri-i-na-a-[a]**
6. ^ltu-ba-il URU šur-a-[a]
7. ^lsi-bat-ba-il KUR gub-la-a-[a]
8. ^lú-ri-ik KUR qu-ú-a-[a]
9. ^lsu-lu-mal KUR mi-lid-a-[a]
10. ^lú-as-sur-me KUR [tal]-bal-a-[a]
11. ^luš-ḫi-ti KUR a-tú-na-a-[a]
12. ^lur-bal-la-a KUR tú-ḫa-na-a-[a]

¹³⁹ ARAB I, § 762.

¹⁴⁰ III. Tiglat-pilaser. Bkz: M. Kellener, “The Fall of the Kingdom of Israel”, *The Biblical World* 25-1/1905, s. 9.

¹⁴¹ 2. Krallar 15:19.; III.Tiglat Pilaser ve Pul eşitliği için bkz.: Steven W. Holloway, “The Quest For Sargon, Pul And Tiglath-Pileser In The Nineteenth Century”, *Mesopotamia and the Bible-Comparative Explorations*, Ed.: Mark W. Chavalas and K. Lawson Younger Jr, Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 341, London 2002, s. 76-77.;

¹⁴² L. D. Levine, “Manehem and Tiglath-Pileser: A New Synchronism”, *BASOR* 206/1972, s. 40.

¹⁴³ W. H. Shea, “Manahem and Tiglat-Pilaser III”, *JNES* 37-1/1978, s. 49.

¹⁴⁴ L. D. Levine, *age*, 1972, s. 42.

13. ^{ll}tu-ḥa-me KUR iš-tu-un-di-a-[a]
14. ^lu-i-ri-mi KUR ḥu-šem-na-a-[a]
15. ^lda-di-il KUR kaš-ka-a-[a]
16. ^lpi!-si-ri-is URU gar-[g]a-miš-a-[a]
17. ^lpa-na-am-mu [KUR sa-m]a-al-la-a-[a]
18. ^ltar-ḥu-la-ru KUR [gur]-gu-ma-a-[a]
19. SAL za-bi-bi-e šar-ra[t] KUR a-ri-b[i]¹⁴⁵...

“Kummuhlu Kustapsi, Aramlı Rezin, **Samarialı Maneham**, Tyreli Hiram, Gublalı Şibbitbili, Queli Urikki, Karkamışlı Pisiris, Hamatlı Eni-ili, Sam'al'lı Panammu, Gurgum'lu Tarhulara, Melid'li Sulumal, Kaskalı Dadi-ilu, Taballı Uassurme, Tunalı Ushitti, Tahunalı Urballai, İştundalı Tuhamme, Hubişnalı Urimme, Arap kraliçesi Zabibe'den... altın, gümüş, kurşun, demir, fil postu, fildişi, renkli (yün) elbiseler, keten elbiseler, mavi ve mor yün, akça ağaç, kütük, her çeşit değerli kraliyet hazinesi, yünü mor renkli olan yağlı koyun (?), kanatları mavi olan cennet kuşları (?), atlar, katırlar, sığırlar, keçiler, develer, yavruları ile beraber dişi develeri vergi olarak aldım¹⁴⁶.”

Bununla birlikte, aynı krala ait bir diğer yıllık parçasında Samaria kentinden şu şekilde bahsedilmektedir;

§779 “Eski seferlerimde saydığım tüm şehirler...onun...götürdüm ve Samerina (**Samaria**), o yalnız kaldı,...onların kralı...¹⁴⁷”

Asur Kralı M.Ö. 734 yılında Suriye yönünde ikinci bir sefer düzenlemiştir. Bu seferi düzenlemesinin sebebi Akdeniz kıyısındaki kentlerin vergilerini ödememesidir. III. Tiglat-Pilaser'in a-na KUR (māti)

¹⁴⁵ Louis D. Levine, *age*, 1972, s. 40-41.

¹⁴⁶ ARAB I, §772.; Byrne, *age*, 2003, s. 21.; Şeyma Ay, *agm*, 2011, s. 5-6.

¹⁴⁷ ARAB I, §779.; Şeyma Ay, *agm*, 2011, s. 6.

*Pi-liş-ta- Filist ülkesi*¹⁴⁸ üzerine düzenlediği bu seferde İsrail Kralı Menahem'in de yeniden vergi ile Asur Krallığı'na bağlandığı belirtilmektedir:

§815 "...Gazalı Hanunu (Hanno) önümden kaçtı ve Mısır'a gitti. Gaza şehrini, onun ürünlerini, onun mülklerini, onun tanrılarını taşıdım. Benim stelimi benim krali stelimi sarayın ortasına yerleştirdim. Onları memleketinin tanrıları olarak saydım, onları onayladım. **Menahem** için, kaos onu kuşatmıştı, bir kuş gibi uçtu ve bana tabi oldu. Onu sarayına geri götürdüm ve...gümüş, renkli (yünden) giysi, keten giysi...büyük...(onun vergisi olarak) aldım.¹⁴⁹"

Maneham'in Asur Kralı'na büyük miktarlarda vergi ödemesi sonucu İsrail Krallığı ekonomisi oldukça kötüleşmiştir. Esasında bu dönemde İsrail Krallığı Asur Devleti'nin vasalı değil kuklası konumundadır¹⁵⁰. İşte bu sebeple Maneham'dan sonra kral olan oğlu **Pekahya**, vergilerden bunalan halkın ve Şam Krallığı'nın desteğini alan Asur karşıtı **Pekah** tarafından öldürülmüştür¹⁵¹.

İsrail Kralı **Pekah** ve Şam Kralı Rezin'in birleşik kuvvetleri¹⁵² Asur karşıtı koalisyona katılımını sağlamak için Yahuda Kralı Ahaz üzerine sefer düzenlemiştir. Ancak Ahaz Asur Kralı III. Tiglat-Pila-

¹⁴⁸ Bob Beckings, *age*, 1992, s.8.; Ekrem Memiş, *age*, 2006a, s. 92.; Ekrem Memiş, *age*, 2015b, s.244.

¹⁴⁹ ARABI, §815.; Şeyma Ay, *agm*, 2011, s. 6-7.

¹⁵⁰ K. Lawson Younger Jr., "Recent Study on Sargon II, King of Assyria: The Implications for Biblical Studies", *Mesopotamia and the Bible-Comparative Explorations*, Ed.: Mark W. Chavalas & K. Lawson Younger, Jr., Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 341, London 2002, s. 289.

¹⁵¹ Edwin R. Thiele, "Pekah to Hezekiah and Azariah and Hezekiah Synchronisms", *Vetus Testamentum* 16-1/1966, s. 90.; Marc Van De Mieroop, *age*, 2006, s.289. ; Bob Beckings, *age*, 1992, s. 6.

¹⁵² Burada İsrail Krallığı " KUR.É.-hu-um-ria" (RINAP 1, §21³) yazımıyla geçmektedir. Bkz.; Hayim Tadmor ו"ג- Shigeo Yamada, *The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III (744-727 BC), and Shalmaneser V (726-722 BC), Kings of Assyria*, Eisenbrauns 2011, s. 61.

ser'i kendisine düşman etmemek için bu ittifaka katılmamıştır¹⁵³. Suriye-Efrayim savaşı¹⁵⁴ sonrası III. Tiglat-Pilaser'e mağlup olan Pekah Asur Kralı tarafından tahtından indirilmiş yerine kral olarak **Hoşea** geçirilmiştir (M.Ö. 732):

RINAP 1: 44.17-19: [...a-na] KUR aš-šur ú-ra-a mpa-qa-ḥa LU-GAL-šú-nu [x]-du-x-x-ma ma-ú-si-i [a-na LUGAL-ti i-na UGU-šú-nu áš-kun 10 GUN.KÙ.GI x x GUN KÙ.BABBAR [a-di mar-ši]-ti-šú-nu am-ḥur-šú-nu-ma [a-na KUR aš-šur

"[Ben/onlar], kralları **Pekah**'ı öldürdüm. Ve ben onların üzerine kralları olarak **Hoşea**'yı yerleştirdim. Onlardan 10 talent altın, ... talent gümüş aldım ve tüm mülkleri ile onları Asur'a getirdim.¹⁵⁵" Asur'a götürülen bu göçmenler (şaglûte) tıpkı Kuzey Suriye'den getirilen savaşçılar gibi Asur ordusunda görev almış olmalıdır¹⁵⁶.

III. Tiglat-Pilaser'e sadakatlarını bildiren bir mektup gönderen **Hoşea** İsrail Krallığı'nın Asur tarafından ilhak edilme endişesini de gidermiştir. Ancak krallığın elinde yalnızca çok küçük bir toprak parçası kalmış, hâli hazırda Du'ru (Dor), Magidu (Megiddo), Samerina, Gal'a(d) ve İsrail vadisi Asur egemenliğine geçmiştir. Böylelikle İsrail Krallığı Asur Devleti tarafından çevrilmiş vergi veren küçük bir vasal devlet statüsüne gerilemiştir¹⁵⁷. Ayrıca Galile bölgesinde olduğu düşü-

¹⁵³ Trevor Bryce, *Ancient Syria A Three Thousand Years History*, Oxford University Press 2014, s. 133.; L.Gürkan Gökçek, *age*, 2015, s. 163.; Ekrem Memiş, *age*, 2015b, s. 245.

¹⁵⁴ Bob Beckings, *age*, 1992, s.6.

¹⁵⁵ Hayim Tadmor ת"ח - Shigeo Yamada, *age*, 2011, s. 106.; A. K. Grayson, "Assyria: Tiglath Pileser III to Sargon II (744-705 BC)", *The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East from the Eighth to Sixth Centuries B.C.- CAH 3.2*, Ed.: Joahn Boardman vd., Cambridge University Press 2008, s. 78.; ARAB I, §816, s.293.; Şeyma Ay, *age*, 2011, s. 7.

¹⁵⁶ K. Lawson Younger JR, *age*, 2002, s. 295.

¹⁵⁷ Nadav Na'aman, "Province system and Settlement of North Syria and Palestine in the Neo-assyrian Period", *Neo-Assyrian Geography*, Ed.: Mario Liverani, Rome 1995, s.106-107.; Bob Becking, *age*, 1992, s.1.; Siegfried H. Horn, *age*, 1999, s. 170.

nülen Hi-na-tu-na (Tell al-Badawiya), Qana (Qānā), [la-]aṭ-bi-ti (Hirbet Ğefāt), Ir-[u-na(?)], A-ru-ma (Hirbet er-Ruma), Ma-ru-um'dan Asur Devleti tarafından çok sayıda tutsak alınmıştır¹⁵⁸.

III. Tiglat-Pilaser'in İsrail Krallığı'nı egemenliği altına aldığı dönemde İsrail Krallığı'nın içinde bulunduğu politik durumun siyasal bağımsızlığın kaybedilmesinde büyük etkisi vardır. Bu dönemde İsrail kavimleri olan Giladlılar ve Manassiler'in Asur gücüne nasıl karşılık verilmesi konusundaki karşıtlığı, siyasal egemenliğin yitirilmesinde etkili olmuştur¹⁵⁹.

III. Tiglat Pilaser'in ölümünden sonra V. Salmanassar'ın tahta geçmesiyle İsrail Kralı Hoşea Asur Krallığı'na karşı başkaldırmıştır. Akdeniz yönünde sefere çıkan V. Salmanassar Fenike bölgesine gitmiş ve burayı vergi ile kendine bağlamıştır. Ancak Tyre'nin vasal kentlerinin Tyre egemenliğine karşı Asur yardımını istemesi üzerine V. Salmanassar M.Ö. 725 yılında buraya tekrar sefer düzenlemiştir; fakat bu sefer sonucunda başarısız olmuştur. Hemen arkasından Asur Kralı yönünü İsrail üzerine çevirmiştir. II. Krallar 17: 1-6'ya göre Asur Kralı V. Salmanassar Hoşea'nın Asur Krallığı'na karşı Mısır Krallığı ile işbirliğine girmesi¹⁶⁰ ve Asur kralına ödemesi gereken haracı Mısır Kralı'na ödemesi üzerine Samaria kentini kuşatmıştır (M.Ö. 727):

§27 ⁱⁱⁱAB (Ṭebētu) UD (ūm) 25 Šul-man-a-šá-red ^{KUR}Aš-šur

§28 [u URI(Akkādi)^{ki} ina AŠ.TE.DÚR-ab (kussê ittašab) ^{uru}Šá-m/ba-ta'-in iḫ-te-pi

§27-28 *Tebet ayının 25.gününde Asur ve Akat'ın Salmanassar'ı tahta çıkıttı. O Samaria'yı yıktı (ḥepū)*¹⁶¹. Eski Ahit kuşatmayı V.

¹⁵⁸ Bob Becking, *age*, 1992, s. 15-16.; Israel Finkelstein-Neil Asher Silberman, *age*, 2002, s. 221.

¹⁵⁹ Bob Becking, *age*, 1992, s. 20.

¹⁶⁰ Mario Liverani, *age*, 2007, s. 145.; Yusuf Besalel, *age*, 2003, s. 49.

¹⁶¹ II. Krallar 17: 22-24.; K. Lawson Younger Jr., *age*, 2002, s. 289-290.; Bob Becking, *age*, 1992, s.22,50; Şeyma Ay, *age*, 2011, s. 8.

Salmanassar dönemine tarihlerken II. Sargon kuşatma ve sürgün olayının kendi krallığı zamanında yapıldığını bildirmektedir¹⁶². Esasında V. Salmanassar döneminde Akdeniz'de başlayan isyan hareketleri, II. Sargon'un kente hâkim olması ile son bulmuştur¹⁶³.

Nitekim İsrail Krallığı'nın sonunu Asur Kralı II. Sargon getirmiştir. II. Sargon Asur Kralı olduğu vakit (M.Ö. 722-705) kendini Babil'de Kralı ilan eden II. Marduk-apli-iddina (M.Ö. 710), Hamat Kralı İlu-bi'di ve Gaza (Gazze) Kralı Hanun'un isyanları ile ilgilenmiştir. Bu isyan hareketi Şam ve Samaria kentlerine de sıçramıştır:

§20 [ʾ]Ar-pa-d[a] ʾ] Sa-me-ri-n[a] ú-[p]aḥ-ḥir-m[a] a-na i-di-šú ú-tir-r[a]...]

§20 O Arpad ve Samaria'yı bir araya getirdi. (onları) bir tarafa getirdi.

M.Ö. 720 yılında Karkar mevkiinde yapılan savaş neticesinde isyancı birlik Sargon tarafından mağlup edilmiş¹⁶⁴ ve İsrail Krallığı da son bulmuştur¹⁶⁵. Asur Kralı başkent Samaria'dan 27.290 kişiyi sürgüne göndermiştir. Asur çivi yazılı metinlerinde -ja-u/ú tanrısal ek ile biten kişi isimlerinin bu sürgüne ait İsraili göçmenleri işaret ettiği düşünülmektedir¹⁶⁶. Hemen belirtmeliyiz ki Sargon'un göç ettirdiği bu tutsaklar Asur ülkesinin ihtiyaç duyduğu asker ve zanaatkâr sınıfına dâhil İsrail halkı idi¹⁶⁷. Korsabad Yazıtı'nda söz konusu kuşatmadan ve zorunlu göç olayından şu şekilde bahsetmektedir;

§23 Krallığımın başlangıcından on beşinci yılına kadar Kumbanigaş, Elam saldırılarının Dur-ilu civarında üstesinden geldim. **Samaria'yı** kuşattım, aldım. Orada oturan 27.290 kişiyi taşı-

¹⁶² Siegfried H. Horn, *age*, 1999, s. 171-172.; Bob Becking, *age*, 1992, s. 21.

¹⁶³ Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 402.; Mahmut Nânâ, *age*, 2014, s. 226.

¹⁶⁴ Ekrem Memiş, *age*, 2015b, s. 249.

¹⁶⁵ L.Gürkan Gökçek, *age*, 2015, s. 169-170.

¹⁶⁶ Bob Beckings, *age*, 1992, s. 62.; Ali Osman Kurt, *age*, 2007, s. 63-64.

¹⁶⁷ Israel Finkelstein, Neil Asher Silberman, *age*, 2002, s. 221.

dım.¹⁶⁸ Bu göçmenler M.Ö. 715 yılında Halah, Habor ve Madai bölgelerine yerleştirilmiştir¹⁶⁹.

Bununla birlikte Sargon'un Samaria kentine yaptığı sefer saray duvarlarında "§31-32 ka-šid ^{unu}Sa-me-ri-na ù gi-mir KUR (māt) É(bēt)-Hu-um-ri-a Samaria ve Omri evinin tüm topraklarının hâkimi" şekliyle kaydedilmiştir¹⁷⁰.

II. Sargon'a ait Nimrud Prizması'nda yine Samaria kenti üzerine düzenlenen seferden ve buradan göçe zorlanan halktan bahsetmektedir. Bu yazıtta dikkat çeken, burada İsrail Kralı Hoşea'nın isminin zikredilmemesidir:

§25 [ú.unuSa-]me-ri-na-a-a ša it-ti LUGAL (šarre)

§26 [...]ia a-na la-e-peš ar-du-ti

§27 [ú la na-]še bil-ti

§28 [...] ig-me-lu-ma e-pu-šu ta-ħa-zu

§29 [i-na]a e-mu-uq DINGIR.MEŠ GAL.MEŠ (ilanî rabutîe)
[EN.ME]Š-ia (bēlîja)

§30 [it-]ti-šú-nu am-da-ħi[-i]š-ma]

§31 [2]0 + 7 IGI (limmu) 2 ME (mê) 80 UKÙ.MEŠ (nišū) a-di
GIŠ.GI[GIR.MEŠ (narkabtū)...]

§32 ù DINGIR.MEŠ (ilanî) ti-ik-li-šú-un šal-la-[ti-iš]

§33 am-nu 2 ME (mê) GIŠ.GIGIR.MEŠ (narkabtū) ki-šir
LUG[AL-ti-ia (šarrütija)]

§34 na lib-bi-šú-nu ak-şur-ma

§35 si-it-ta-ti-šú-nu

§36 i-na qí-rib KUR (māti) Aš+şur u-šá-aş-bit

¹⁶⁸ M. Kellener, *age*, 1905, s. 18, 19.; , s. 173.; K. Lawson Younger Jr., *age*, 2002, s. 291.; Bob Beckings, *age*, 1992, s. 26.; Şeyma Ay, *age*, 2011, s. 8.

¹⁶⁹ Nadav Na'aman, *agm*, 1995, s.110.

¹⁷⁰ Bob Beckings, *age*, 1992, s. 27.

§37 un¹SA-me-ri-na ú-tir-ma eli šá pa-ni

§38 u-še-mi UKÙ.MEŠ(niše) KUR.KUR (matāti) ki-šit-ti ŠU.II.ia
(šepêja)

§39 i-na lib-bi ú-še-rib lú^všu-ut SAG-i(rēšija)

§40 lú^vEN.NAM (bēl paḥati) eli-šú-nu áš-kun-ma

§41 it-ti UKÙ.MEŠ (niše) KUR (mati) Aš+šur am-nu-šú-nu-ti¹⁷¹

§25-28 *Bir kral ile anlaşılan [Samaira halkı] bana [düşman oldu], hizmet etmedi ve [Asur'a] vergi [vermedi], savaştı.*

§29-30 *Ulu tanrıların gücü (ile), benim efendi[lerim], [karşı]larında ben savaş[tım].*

§31-34 [2]7280 kişi, (onların) savaş arabaları ve onların **inan-dıkları tanrılar** ile saydım. (benim) krali birliğim için onlardan 200 savaş arabasını ben birlik yaptım.

§35-37 *geriye kalanları ben Asur'a yerleştirdim. Samaria'ya öncesinden daha çok yerleştirdim.*

§38-40 *Ellerimle fethettiğim ülkelerdeki insanları ben yerleştirdim. Benim vekilimi üzerlerine idareci olarak görevlendirdim. Onları Asurlular olarak saydım¹⁷².*

Bununla birlikte Dur Şarrukin kentinde yapılan kazılarda ortaya çıkan ve M.Ö. 720 yılındaki Gaza kenti lideri Hanun'un mağlubiyetini anlatan silindir yazıtta geçen:

§19 mu-ri-bi KUR (māt) É(bēt)-Hu-um-ri-a...”*Omri evinin geniş ülkesini hâkimiyet altına alan (Sargon)...”* ve

§20... ki-rib KUR (māt) É(bēt)-Hu-um-ri-a ...”*onları Omri evinin topraklarına yerleştirdim”* ifadesi hem İsrail Krallığı'nın sonunu hem de zorunlu göç hadisesini işaret ederken, Sargon

¹⁷¹ Bob Beckings, *age*, 1992, s. 28.

¹⁷² Hayim Tadmor, “The Campaigns of Sargon II of Assur: A Chronological-Historical Study”, *JCS* 12-1/1958, s.34.

kendini “ša-pi-in ^{uru} Sa-me-ri-na ka-la KUR(māt) É(bēt)-Hu-um-ri-a (Sargon) Samaria’yı ve Omri Evi’nin bütün top-
raklarını ele geçiren¹⁷³” olarak tanıtmaktadır.

II. Sargon, Samaria kentinden sürdüğü İsraililer’i Halaḥḥu (Halah) kentine, Gozan Irmağı’ndaki Habor’a ve Medler’in şehrine yerleştirmiştir¹⁷⁴. Hatta II. Sargon’un Babil üzerine yaptığı seferi esnasındaki askerî yoklama kayıtlarına göre Samaria kentinden süvarilerin Sargon’un ordusunda görev aldıkları belirtilmektedir. Ayrıca Nimrud kentinde yapılan kazılarda bulunmuş bir çanak parçasına ve bronz objelere kazınmış isimler, Batı Sami özellikleri taşıması sebebiyle Kuzey İsrail’den ve Trans-Ürdün bölgesinden getirilen göçmenleri işaret etmektedir¹⁷⁵. Bununla birlikte Eski Ahit’te İsrail memleketine Babil’den, Kuta’dan, Avva’dan, Hamat ve Sefarim’den insanların yerleştirildiğinden bahsedilmektedir. Bu göçlerin sadece II. Sargon döneminde yapılmadığı Sargonidler dönemini kapsadığı kabul edilmektedir¹⁷⁶. Asur Kralı Sargon’un göçmenler ile ilgili tutumu kralın iki farklı tavrını sergilemektedir. Buna göre, Asur Kralı Sargon göçmenlerin bir bölümünü Asurlu olarak kabul edip onlara askerî, idari ve dinî kadrolarda, inşa faaliyetlerinde görevler vermiştir. Hatta Sargon tarafından Halah bölgesinde yaptırılan Dür-Şarrukin kentinin inşasında Samaria kentinden getirilen göçmenler işçi olarak çalıştırılmıştır. Öte yandan zorluk çeken ve ilk gruptakiler gibi imtiyaz sahibi olmayan göçmen grupları da bulunmaktadır. Bunların arasında Gozan bölgesi gibi tarımsal açıdan oldukça zengin bir bölgeye yerleştirildiği hâlde çok az bir günlük yiyeceğe sahip olan grubun varlığı yazıtlarda geçmektedir. Bununla birlikte sınır bölgelerinde yaşamaya zorlanan İsrail-

¹⁷³ Bob Beckings, *age*, 1992, s.32-33.

¹⁷⁴ II. Krallar 17: 5-6. ; K. Lawson Younger Jr., *age*, 2002, s. 296., Marc Van De Mieroop, *age*, 2006, s.290.; Şeyma Ay, *age*, 2011, s.8.

¹⁷⁵ Bob Becking, *age*, 1992, s. 75-77, 82, 85.

¹⁷⁶ II. Krallar 17: 24.; Ezra 4: 2-10.; Nadav Na’aman, Ran Zadok, “Sargon II’s Deportations to Israel and Philistia (716-708 B.C.), *JCS* 40-1/ 1988b, s. 42. ; K. Lawson Younger Jr., *age*, 2002. s. 311-312.; Şeyma Ay, *age*, 2011, s. 8.

illi göçmenlerin de hayat şartlarının ilk gruptakilerden oldukça zor olduğu kaydedilmiştir¹⁷⁷. Samaria kentinden alınan vergi bir metinde şu şekilde kayda geçmiştir:

§1 a-na P^dPA.BÂD.PAP

§2 IM(ṭuppu) P^AA-ri-ḫi lu DI-mu (Šulmu)

§3 a-na DUMU-ia (marîa)

§4 ina UGU (muḫḫi) ŠE-nu-sa-ḫi ša KUR(mât) Sa-mir-na-a-a

§5 EN(bêl) ṭ[è]-e-mu lu-te-re

§6 šúm-mu i-[ba-áš]ši šúm-mu la áš-šú

§7 ina UGU (muḫḫi) ŠĀ-bi-ni(libbini) lu DÛG.GA(ṭiābū)

“Arihiden Nabû-dura-usur’a. Oğluma sağlıklar (selamlar?). Samaria kentinin mısır vergisi ile ilgili olarak, efendim bir rapor göndermeli, olsun ya da olmasın, böylelikle kalbin bununla ilgili rahat olsun¹⁷⁸.”

Samaria kenti II. Sargon tarafından Asur hâkimiyeti altına alındıktan sonra *Samerina* ismi ile yeniden inşa edilmiş ve Dor, Megiddo, Gilad kentleriyle beraber Asur Krallığı’nın idari merkezlerinden biri olmuştur¹⁷⁹. Eski İsrail Krallığı’nın yerleşim alanı olan kuzey bölgelerde Demir I dönemine tarihlenen 250 yerleşim yerinde Demir II döneminde de (MÖ 930-586) nüfus yoğunluğuna ait izlere rastlanması¹⁸⁰, buranın Asur hâkimiyetinde de önemli bir yer olduğunu göstermektedir.

¹⁷⁷ K. Lawson Younger Jr., *age*, 2002, s. 296-300.

¹⁷⁸ Simo Parpola, *The Correspondence of Sargon II (I)-SAA 1*, Helsinki University Press 1987, s. 170.

¹⁷⁹ Siegfried H. Horn, *age*, 1999, s. 174.

¹⁸⁰ Israel Finkelstein, *age*, 2007b, s. 147.

2.3. Yahuda Krallığı

Yahuda Krallığı Süleyman'ın ölümünden sonra onun oğlu **Rehoboam**'a (ca M.Ö.931-929¹⁸¹) sadık kalan Benyamin ve Yuda Boyları tarafından kurulmuştur. Yahuda Krallığı aynı zamanda Güney Krallığı olarak bilinmektedir. Başşehri olan Kudüs, Benyamin boyunun da merkezidir. Kudüs Krallığı doğuda Ölü Deniz ve güneyde Necef Çölü'ne komşu olması sebebiyle daha kapalı bir konuma sahiptir. Kuzey'deki sınırını ise İsrail Krallığı oluşturmaktadır¹⁸².

Yahuda Krallığı'nın ilk kralı olan Rehoboam'ın 5. yılında Mısır Kralı I. Şosenk¹⁸³ (M.Ö. 944/943–922)¹⁸⁴ Bubastit Kapısı olarak bilinen Karnak'taki Amon tapınağındaki anıtsal yapıdan öğrenildiğine göre, yaklaşık olarak M.Ö. 920 yılında¹⁸⁵ kuzey ticaret yollarını ele geçirmek amacıyla Kenan bölgesine bir sefer düzenlemiştir. Gazze'den sefere başlayan I. Şosenk buradan Gezer kentine ulaşmış, oradan Efrayim tepeleri üzerinden Kudüs önlerine gelip ordusuna burada kamp kurmuştur. Mısır Kralı'nın düzenlediği bu sefer Yahuda Krallığı ve Mısır arasındaki ilişkilere tarihî açıdan kanıt gösterilebilen ilk seferdir. Bu sefer neticesinde Rehoboam I. Şosenk'e verdiği değerli hediyeler ile Mısır Krallığı'nın vasalı olmuştur¹⁸⁶. Eski Ahit'e göre bu sefer doğrudan Kudüs kenti üzerine yapılmıştır. Ancak Bubastit Kapısı anıtından da öğrenildiği üzere başta Edom kenti olmak üzere Levant

¹⁸¹ Lowell K. Handy, "On the Dating and Dates of Solomon Reign", *The Age of Solomon-Scholarship at the Turn of the Millenium*, Ed.: Lowell K.Handy, Brill, Leiden-Newyork-Köln 1997, s. 101.

¹⁸² Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 342.

¹⁸³ Eski Ahit'te Şişak olarak geçmektedir. Bkz.: Mahmut Nânâ, *age*, 2014, s. 219.

¹⁸⁴ Troy Leiland Sagnllo, "Şişaq's Army 2 Chronicles 12: 2-3 From An Egyptological Perspective", *The Ancient Near East in the 12th-10th Centuries BCE Culture and History Proceedings of the International Conference Held at the University of Haifa 2-5 May 2010*, Ed.: Gershon Galil, Ayelet Gilboa, Aren M. Maier, Dan'el Kahn, Alter Orient und Altes Testament-392, Ugarit-Verlag Münster 2012, s. 425.

¹⁸⁵ Amihai Mazar, *age*, 2007, s. 123.

¹⁸⁶ Siegfried H. Horn, *age*, 1999, s. 132.; Ekrem Memiş, *age*, 2006a, s. 89.

bölgesinin kuzeyindeki kentler bu seferden daha çok etkilenmiştir. Şüphesiz bu sefer Yahuda Krallığı'nın ticaretten elde ettiği gelire sekete vurmuştur¹⁸⁷. Esasında Mısır'ın yeni Krallık döneminde firavunlar Güney İsrail gibi coğrafyanın zor ve nüfusun az olduğu alanlara sefer yapmaktan uzak durmuşlardır. Mısır'ın bu bölgeye sefer yapmasının sebebi Gibeon bölgesinde yükselmeye başlayan Yahuda Krallığı'nın Mısır'ı tehdit etme endişesidir¹⁸⁸.

Rehoboam'dan sonra Yahuda Kralı olan oğlu **Abiya** (M.Ö. 913-911) gayrimeşru saydığı İsrail Kralı Yeroboam'a karşı Semarayim Dağı bölgesinde savaştı. Yapılan mücadele sonucunda Yeroboam mağlup edilmiştir. Ancak Yahuda Krallığı'nın kazandığı bu galibiyet uzun sürmemiş, sonraki Yahuda Kralı Asa zamanında İsrail Kralı Başa Yahuda Krallığı karşısında başarılı olmuştur¹⁸⁹.

Abiya'nın oğlu **Asa** zamanında (M.Ö. 911-870) Mısır Kralı I. Osarkon'un komutanı¹⁹⁰ Kuş Kralı Zerah'ın ordusu Yahuda bilikleri tarafından mağlup edilmiştir¹⁹¹. Aynı dönemde İsrail Kralı Baaşa da Kudüs şehrini kontrol altında tutmak maksadıyla sınırlarını Ramah kentine kadar uzatmıştı. Bunun üzerine Asa, Şam Kralı Ben Hadad'a İsrail Kralı Baaşa ile olan ittifakını bozması için hediyeler göndermiştir¹⁹². Böylelikle Ben Hadad Şam için stratejik ve ticari bir önemi olduğunu düşündüğü İsrail Krallığı'nın Galile Denizi (*Tiberias Gölü*) bölgesindeki topraklarını işgal etmiştir. Baaşa'nın geri çekilmesi üzerine

¹⁸⁷ Lowell K. Handy, *agm*, 1997, s. 100.; Jeffrey A. Blakely, *age*, 2002, s. 52. ; A. Malamat, *age*, 1958, s. 100.; Nadav Na'man, *agm*, 1997, s. 59.; Kenneth A. Kitchen, *agm*, 1997a, s. 119.; Alberto R. Green, *agm*, 1978, s. 357.

¹⁸⁸ Israel Finkelstein, *agm*, 2007b, s. 148.

¹⁸⁹ Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 350-351.

¹⁹⁰ Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 352.

¹⁹¹ Itzhaq Shai, "The Political Organization of the Philistines", *I Will Speak the Riddles of Ancient Times-Archaeological and Historical Studies in Honor of Amihai Mazar on the Occasion of His Sixtieth Birthday Volume 1*, Ed.: Aren M. Maeir-Pierre de Miroschedji, Winona Lake-Indiana-Eisenbrauns 2006, s. 352.

¹⁹² Mario liverani, *age*, 2007, s. 128.

Asa Kudüs kentinin güvenliğini arttıracak önlemleri almıştır¹⁹³ (II. Tarihler 16: 1-6).

Asa'nın ölümünden sonra yerine oğlu **Yehoşafat** geçmiştir (M.Ö. 873-848). Bu dönemde Yahuda Krallığı İsrail Krallığı'nın bir vasalı konumundadır. Hatta Yahuda Kralı Yehoşafat İsrail Kralı Ahav ile birlik olup, Şam Kralı Hazael karşı Ramot-Gilead'da mücadele etmiş; ancak bu mücadelede İsrail Kralı Ahab ölmüştür¹⁹⁴.

Yehoşafat'ın ölümüyle **Yehoram/Yoram** 32 yaşında Yahuda Kralı olmuştur. (M.Ö. 853-841) (II. Krallar 8:16-17). İsrail Kralı Ahav'ın kızı Atalya ile evli olan Yehoram'ın Krallığı döneminde Filistler ve Arap kabileleri güçlenip Yahuda Krallığı'na saldırmışlardır¹⁹⁵.

Yehoram'dan sonra krallığın başına oğlu **Ahazyia**¹⁹⁶ geçmiştir (M.Ö. 841). Yahuda Kralı Ahazyia ile İsrail Kralı Yoram Şam Kralı Hazael'e karşı mücadele etmiş¹⁹⁷, Ahazyia Yoram'ın savaşta yaralanması üzerine Hazael'in desteğini alarak İsrail'in yeni kralı olan komutan Yehu tarafından Megiddo'da öldürülmüştür (II. Krallar 9: 27-28). Bu olay Şam Kralı Hazael tarafından diktirilen ve Dan kentinde bulunan Tell Dan Steli'nde şu şekilde anlatılmaktadır:

Ş7-9: Ve ben Ahab oğlu İsrail Kralı Yoram'ı öldürdüm. Ve ben Yoram oğlu Davud'un Evinin Kralı Ahaz'ı öldürdüm; ve ben şehirlerini harabeye çevirdim...

Eski Ahit'in aksine Ahazyia'nın katili olarak Hazael'i gösteren bu yazıt oldukça dikkat çekicidir. Esasında Hazael Yehu'yu müttefiki/ve-kili olarak görmektedir ve bu sebeple Ahazyia ve Yoram'ın öldürülmesini üstlenmektedir¹⁹⁸.

¹⁹³ Siegfried H. Horn, *age*, 1999, s. 138.

¹⁹⁴ Mario Liverani, *age*, 2007, s. 113.

¹⁹⁵ Itzhaq Shai, *age*, 2006, s. 352.

¹⁹⁶ Yehoaz olarak da bilinir.

¹⁹⁷ Bir başka görüşe göre bu ittifak Asur kralı III. Salmanassar'a karşı olmuştur. Bkz: Michael C. Astour, *age*, 1971, s. 387.

¹⁹⁸ William M. Schniedewind, "Tel Dan Stela: New Light on Aramaic and Jehu's Revolt", *BASOR* 302/1996, s. 77-78, 90.

Ahazy'a'nın ölümü ile birlikte kraliçe **Atalya** Yahuda Krallığı'nın başına geçmiştir (M.Ö. 841-835) (II. Tarihler 22: 12). Atalya, liderliği boyunca Baal tapınımını Kudüs'te yaymıştır. Aynı dönemde, öldürülen Ahazy'a'nın üvey kız kardeşi Yehoşeva, Ahazy'a'nın oğlu Yehoaş'ı kaçırıp saklamış, Yehoaş 7 yaşına geldiğinde de çocuğun emanet edildiği Yehoda tapınağındaki muhafızları toplayarak, **Yehoaş'ı** (M.Ö. 835-796) Yahuda Kralı ilan etmiştir¹⁹⁹. Yahuda Kralı Yehoaş krallığı boyunca saray ve tapınak işleri ile ilgilenip, tapınakta toplanan bütün gümüşlerin tapınağın tamiri için rahiplere iadesini şart koştur. Hatta Yehoaş dönemine tarihlenen bir çömlek parçasındaki yazıtta, Yehoaş'ın isteği doğrultusunda rahip Zekeriya'ya tapınağın tamiri için 3 şekel gümüş verilmesinden bahsedilmektedir; fakat vergiler rahipler tarafından gerektiği gibi kullanılmayınca, Yahuda Kralı rahipler sınıfını saf dışı bırakmıştır. Ancak Yehoaş hem Yahudalı memurların etkisi hem de Şam Kralı Hazael'in yayılma politikası sebebiyle tapınağı onarma fikrinden vazgeçmiştir. Hazael Filist kenti Gat'ı hâkimiyeti altına aldıktan sonra yönünü Kudüs'e çevirmiş, Yehoaş Hazael'in saldırısından ancak tüm saray ve tapınak hazinesini boşaltacak yüksek miktarda bir vergi ödeyerek kurtulmuştur. Nitekim Hazael güney ticaret yollarına hâkim olmuştur²⁰⁰.

Yehoaş'ın Şimeat'ın oğlu Yozakar ve Şomer'in oğlu Yehozabad tarafından hazırlanan bir suikast sonucu öldürülmesinden sonra oğlu **Amazy'a**, Yahuda Krallığı idaresine geçmiştir (M.Ö. 796-767). Amazy'a babasını öldürenleri öldürmüş, Şam kentinin güçsüz durumundan faydalanıp Edom'u hâkimiyeti altına almıştır²⁰¹. Sina yarımadasındaki Kuntillet Azrud kentinde yapılan kazılarda M.Ö. 8. yy.'a tarihlenen iki bina kalıntısında bulunan ve üzerinde İbranice yazılar bulunan pitoslar²⁰² Amazy'a'nın Edom kenti üzerine düzenlediği seferi

¹⁹⁹ Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 376.

²⁰⁰ Siegfried H. Horn. *age*, 1999, s. 152-154.; Mario Liverani, *age*, 2007, s. 131.

²⁰¹ Israel Finkelstein, Neil Asher Silberman, *age*, 2002, s. 233.; Mario Liverani, *age*, 2007, s. 131.

²⁰² Christopher A. Rollston, *age*, 2010, s.70.

kanıtlamaktadır. Buna göre Amazyah Yahuda'nın güneydoğu yönündeki ticaret yollarını kontrol etmek için büyük güç sarfetmektedir²⁰³. Edom Krallığı her ne kadar bölgedeki en zayıf krallık olsa da o en iyi organize olmuş krallıktır. Edom bir kaç defa Yahuda hâkimiyetine girmiş ancak bu ülkenin Mısır ile olan coğrafi yakınlığı onun politik manevralar ile tekrar bağımsız hareket etmesine olanak sağlamıştır²⁰⁴. Amazyah'nın sonunu İsrail Kralı Yehoaş getirmiştir. İsrail Kralı, Amazyah üzerine bir sefer düzenleyip onu mağlup etmiştir²⁰⁵. Lakiş kentine kaçan Amazyah orada ölmüştür (II. Krallar 14:1-19.).

Amazyah'nın ölümüyle Yahuda Krallığı'nın idaresini oğlu **Azaryah** almıştır (M.Ö. 792-740) (II. Krallar 14: 21.). Esasında Azaryah babasının ölümüne kadar krallığı onunla birlikte idare etmiştir. Azaryah'nın dönemi hem Şam Krallığı'nın etkisinin azalması hem de Asur tehlikesinin III. Tiglat-Pileser dönemine kadar etkili olmaması sebebiyle bir refah dönemi olmuştur²⁰⁶. Azaryah Yahuda ordusunu oldukça güçlendirmiştir. Filistler, Ammonlular ve Arap kabileleri üzerine başarılı seferler düzenlemiştir,²⁰⁷ Filistin bölgesinde ticaret yollarını denetim altında tutmak için garnizon kentleri inşa etmiştir²⁰⁸. III. Tiglat-Pileser'in Asur tahtına geçmesi ile Yahuda Krallığı için tehlike baş göstermiştir. Asur Kralı kendisine karşı oluşturulan Suriye ve Fenike merkezli ittifakın içerisinde yer alan Yahuda Krallığı üzerine bir sefer düzenlemiştir. Yıllıklarda adı *Az-ri-ja-a-ú* ve *Iz-ri-ja-ú* ^{kur} *Ja-u-di* olarak geçen²⁰⁹ Yahuda Kralı Azaryah bu sefer sonucunda vergiye bağlanmıştır:

²⁰³ Siegfried H. Horn, *age*, 1999, s. 157.

²⁰⁴ Mario Liverani, *age*, 2014, s. 410.

²⁰⁵ Shlomo Bunimovitz-Zvi Lederman, *age*, 2011, s. 45.

²⁰⁶ Siegfried H. Horn, *age*, 1999, s.159.

²⁰⁷ Robert G. Hoyland, *Arabia and The Arabs From the Bronze Age to the coming of Islam*, Routledge, London-newyork 2002, s. 59.; Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 395-396.

²⁰⁸ Siegfried H. Horn, *age*, 1999, s. 162.

²⁰⁹ Yusuf Besalel, *age*, 2003, s. 49.; Bob Beckings, *age*, 1992, s. 3. Öte yandan Az-ri-ja-a-ú şeklinde adı geçen Hamat bölgesinde bir isyancı olduğu doğrultusunda görüşler de bulunmaktadır. Bkz.: *age*.

“Seferim esnasında deniz kıyısındaki (Akdeniz) krallardan vergi aldım,....., **Yahudalı Azarya**,.....**Azarya** gibi, **Yahuda** memleketi.....sayısız,.....²¹⁰”

Bunun dışında Azarya'nın adının geçtiği bir diğer bilgi üzerinde Aramice yazılı bir plakadan gelmektedir. E. L. Sukenik tarafından bulunan plakanın üzerinde bir uyarı niteliğinde olarak “*Uzziah'ın kemikleri buraya getirildi. Açılmamalı.*” yazılıdır²¹¹. Ölümüne neden olan cüzzam hastalığı sebebiyle ayrı bir mezara gömülen Azarya, Herod döneminde tekrar defnedilmiştir²¹².

Cüzzam hastalığına yakalanan Azarya karantina altında yaşamaya başladıktan sonra yerine oğlu **Yotam** (M.Ö.750-731) Yahuda Kralı olmuştur. Bir müddet babası Azarya ile birlikte Yahuda Krallığı'nı idare eden Yotam, İsrail ve Şam Krallıkları'nın saldırgan tutumları sebebiyle savunma amaçlı kule yapımı faaliyetlerine ağırlık vermiştir²¹³ (II. Tarihler 26: 9). Krallığın sınırları Mısır Ülkesi'ne ve Kızıl Deniz'e kadar uzatılmış, Edom ülkesi üzerinde hâkimiyet sağlanırken, Ammon ülkesi vergiye bağlanmıştır. Yotam'ın idaresinin sonlarına doğru İsrail Kralı Pekah ve Şam Kralı Rezin bir ittifak kurmuşlardır²¹⁴. Bu ittifak Yahuda Krallığı'na, onun Asur karşıtı koalisyonu katılımını sağlamak üzere bir sefer düzenlediyse de, Yotam Asur Kralı III. Tiglat-Pileser'i kendisine düşman etmek istemediği için, bu ittifaka katılmamıştır²¹⁵. Bununla birlikte Yotam Yahuda Krallığı'nı korumak için bir takım tedbirler de almıştır. M.Ö. 8. yüzyıla tarihlenen üzerinde Kuntillet' Az-

²¹⁰ ARAB I, §770.; Şeyma Ay, *agm*, 2011, s. 7.

²¹¹ William F. Albright, “The Discovery of an Aramaic Inscription Relating to King Uzziah”, *BASOR* 44/1931, s. 8. ; “A Gravestone of Uzziah, King of Judah”, *The Biblical Archaeologist* 1- 2/1938, s. 8.

²¹² Francesca Stavrakopoulou, “Placing and Displacing the Dead in the Book of Kings”, *Paper Presented at the SBL Meeting in San Diego Nov. 2007*, s. 11 dn 32. (<https://www.sbl-site.org/assets/pdfs/Stavrakopoulou.pdf> 6.12.15/15:16); Siegfried H. Horn, *agm*, 1999, s. 163.

²¹³ Siegfried H. Horn, *age*, 1999, s. 166.

²¹⁴ Ekrem Memiş, *age*, 2015b, s.245.; Ekrem Memiş, *age*, 2006a, s. 92.

²¹⁵ W.C.Kaiser, *age*, 1998, s. 414.

rud'un eski ismi olan Teman'ın geçtiği “*Teman'ın Yahwe'si*” ifadesi yazılı olan keramik parçası, güney Necef'deki bir savunma duvarı ve kervan karakolu kalıntısı, bu bölgede İsrail ya da Yahuda Krallığı adına görev yapan kuzeyli birliklerin varlığına kanıttır²¹⁶. Söz konusu birlikler Edom ve Arap kabileleri tehlikesine karşı, Yahuda ve İsrail Krallıkları'nı korumak için konuşlanmış birlikler olmalıdır.

Kule yapım faaliyetlerinin yanı sıra Yotam'ın önemli inşaat işlerinden biri de II . Krallar 15:35'te belirtilen “*Yotam RAB'bin Tapınağı'nın Yukarı Kapısı'nı onardı*” ifadesi ile açıklanmaktadır. Bahsi geçen Yukarı Kapı'nın tapınağın kuzey bölgesinde olduğu düşünülmektedir. Kuzey Kapısı tapınağın topografisi sebebiyle kuşatmaya en uygun alanda bulunmaktadır ve bu sebeple buranın güçlendirilmesi gerekmektedir. Öte yandan yeni kapının inşası ile halk doğrudan tapınağa girebilirken, önceki dönemlerde olduğu gibi tapınak artık krali bir mülk değil halka açık ve aynı zamanda adli işlerinde görüldüğü bir toplanma yeri olarak düzenlenmiştir²¹⁷.

Yotam'ın oğlu **Ahaz**²¹⁸ Yahuda Kralı olduğu vakit (M.Ö. 735-715), İsrail Krallığı'nın başında Pekah bulunmakta idi (II. Krallar 16:1). Pekah ve Şam Kralı Rezin, Ahaz'a karşı birlik olduklarında, Ahaz Asur Kralı III. Tiglat-Pileser'e gönderdiği mektupta “*ben senin hizmetkârın ve oğlunum*” diyerek, Rezin ve Pekah'a karşı yardım istemiştir²¹⁹. Ahaz, Tiglat-Pilaser'e gerekli ödemeyi yaptıktan sonra

²¹⁶ Mario Liverani, *age*, 2007. s. 132.

²¹⁷ André Lemaire, “The Evolution of the 8th-Century b.c.e. Jerusalem Temple”, *The Fire Signals of Lachish-Studies in the Archaeology and History of Israel in the Late Bronze Age, Iron Age, and Persian Period in Honor of David Ussishkin*, Ed.: Israel Finkelstein and Nadav Na'aman, Indiana Eisenbrauns 2011, s.196-197.

²¹⁸ Kralın adını taşıyan yüksek bir görevliye ait akik taşından bir mühür bulunmuştur. Mühürün üzerinde “*Asnā'nın (?) mührü, Ahaz'ın memuru*” yazmaktadır. Bkz.: Charles C. Torrey, “A Hebrew Seal from the Reign of Ahaz”, *BASOR 79/1940*, s. 27-29.; 1997 yılında Kudüs kenti yakınlarındaki arkeolojik çalışmalarda Ahaz'a ait bir mühür ele geçirilmiştir. Yusuf Besalel, *age*, 2003, s. 32.

²¹⁹ Bob Beckings, *age*, 1992, s. 10.; Ekrem Memiş, *age*, 2006a, s. 92.; Ekrem Memiş, *age*, 2015b, s. 245.

Asur Kralı, Rezin ve yanındakileri mağlup etmiş ve ahalisini sürmüştür²²⁰. Ancak III. Tiglat-Pilaser'in yıllıklarına göre kralın Ahaz²²¹ üzerine de sefer yaptığını görmekteyiz;

§801 “Kummuhlu Kuştapsi, Queli Urik, [Gublalı] Şibitti-bi'il,Hamatlı [Eni]-ilu, Sam'allı Panammu, Gurgumlu Tarhulara, Melidli Sulumal.....Taballı Uassurme, Tunaili Ushitti, Tuhanlı Urballa, [İştundalı Tuhamme, Arvadlı Matan-bi'il, Bet-Ammon'lu Sanibu, Moablı Salamanu, Aşkelonlu Mitinni. **Yahudalı Iauhazi**, Edomlu Kauş-malaku, Musri.....Gazalı Hanunu (Hanno)'dan atın, gümüş, kurşun, demir, bakır, parlak renkli (yünden) elbise, keten, memleket(lerinin) mor elbiseleri,her çeşit değerli şey, deniz ve topraklarının ürünü, memleketlerinin eşyaları, krallık hazinesini, atlar, katırlar, boyunduruğa koşulmuş, vergi olarak aldım²²²”

Ahaz'ın ölümünden sonra yerine hem Eski Ahit'te hem de dönemin diğer yazılı kaynaklarında hakkında çokça bilgi olan oğlu **Hizkiya**²²³ (M.Ö. 727-697) geçmiştir. Hizkiya, Kudüs kentini ve Yahuda Krallığı'nı merkeze koyduğu dinî reformları ile ünlenmiş Yahuda Kralı'dır²²⁴. Hizkiya tanrıça Aşerah'a ait tapınakları²²⁵ yıktırıp, Hz. Musa

²²⁰ L.Gürkan Gökçek, *age*, 2015, s. 163-164.

²²¹ Burada Yehoaz olarak belirtilmiş ama Yahuda kralı aynı zamanda Ahaz olarak da bilinmektedir. Kral Ahaz İsrailoğulları dininde oğlunu tanı için ateşten geçiren ve Kudüs'te bir adak sunağı yapan bu bağlamda dinî anlamda yenilik yapan bir kraldı. Bkz: Mordechai Cogan, “Judah under Assyrian Hegemony: A Reexamination of Imperialism and Religion”, *JBL* 112-3/1993, s. 403.; Şeyma Ay, *agm*, 2011, s. 7.

²²² *ARAB I*, §801.

²²³ 2015 yılının sonlarına doğru İsraili arkeologlar kral Hizkiya'ya ait bir mührün bulmasını Kudüs'ün eski şehrinde yapılan kazılarda ortaya çıkarmışlardır. Söz konusu bullanın üzerinde kanatlı güneş kursu ve eski İbranice ile Hizkiya'nın adı yazılıdır. Bkz.: <http://www.haaretz.com/jewish/archaeology/.premium-1.689594>

²²⁴ Mario Liverani, *age*, 2014, s. 413.

²²⁵ Yahuda ve İsrail Krallıkları'nın merkezinde yapılan kazılarda buralarda tanrıça Aşerah'a ait tapınım merkezlerinin olduğu ortaya çıkmıştır. Bkz.: Marc Van De Mieroop, *age*, 2006, s.206.; Siegfried H. Horn, *age*, 1999, s. 175.

döneminde yapılan tunçtan yılanı parçalamıştır. Bu bilgilere ait Eski Ahit dışında bir kayıt olmamasının en önemli sebebi, tapınağın şu anda Mescid-i Aksa'nın altında olması nedeniyle kazı yapılamamasıdır²²⁶.

Krallığının ilk 20 yılında Hizkiya, Asur Krallığı'na karşı herhangi bir oluşumun içinde yer almamıştır. Hatta M.Ö. 714 yılında Aşdod Kralı Azuri, Asur Krallığı'na karşı ayaklandığı vakit²²⁷ Hizkiya bu isyana katılmaktan kaçınmıştır. Ancak Sargon'un ölümü sonrası tüm Fenike kentlerinin dâhil olduğu Asur kaşığı bir isyan hareketi başlamıştır. Sargon'un ölüp yerine oğlu Sanherib'in (M.Ö. 705-681) geçmesi ile Hizkiya'nın Asur politikası da değişmiştir²²⁸. Asur'un batı bölgelerinin hâkimiyetini neredeyse tamamlamış olması ve Babil Krallığı ile olan mücadeleye ağırlık verilmesi sebebiyle, Sanherib batı yönünde barışçı bir tutum sergilemiştir. Sanherib'in Suriye-Filistin bölgesinde sağladığını iddia ettiği Pax Asurica-Asur Barışı, kralın Fırat nehrinin batı bölgelerine ve Kudüs'e saldırması göz önüne alındığında gerçek anlamda bir barış olarak görülmemektedir²²⁹. Nitekim Hizkiya İsrail Krallığı'nın maruz kaldığı Asur tehlikesini dikkate alarak, Yahuda Krallığı'nı korumak için gerekli tedbirleri almış ve Sanherib'in Marduk-adin-iddina üzerine düzenlediği 4 yıllık sefer boyunca kenti güçlendirmek için yeterli zamanı bulmuştur²³⁰. Esasında Hizkiya'nın dinde reform hareketi doğrultusunda kült merkezini Kudüs kenti olarak belirlemesi, Asur Devleti'ne karşı başlatacağı savunma için gerekli malzemeyi de elde etmesini sağlamıştır. Yine Lakiş kentinde yapılan kazılarda ortaya çıkan "**lmlk**"²³¹ mühürlü küplerin, söz konusu savunma için hazırlan-

²²⁶ Israel Finkelstein, *age*, 2007b, s. 155.; Ameli Kuhrt, *age*, 2007, s.90.

²²⁷ K. Lawson Younger Jr., *agm*, 2002, s. 315.;

²²⁸ Robb Andrew Young, *Hezekiah in History and Tradition*, Supplements to Vetus Testamentum Vol. 155, Brill 2012, s.78.; Ekrem Memiş, *age*, 2015b, s. 259.

²²⁹ Siegfried H. Horn, *agm*, 1999, s. 177.

²³⁰ Siegfried H. Horn, *agm*, 1999, s. 182.

²³¹ "lmlk": krali küp, krali mal. Bkz: Nadav Na'aman, "Sennacherib'S Campaign to Judah and the Date of the lmlk Stamps", *Vetus Testamentum* 29-1/1979, s. 73.

diği düşünülmektedir²³². Hizkiya Asur saldırılarına karşı bir savunma duvarı²³³ ve tünel²³⁴ inşa ettirmiştir, şehrin surları dışındaki havuzun suyunu getiren tünelin yönünü değiştirip²³⁵, Asur saldırısı esnasında şehrin su ihtiyacını koruma altına almaya çalışmıştır. Bu tünelin yapımı ile ilgili talimatnameyi içeren bir tablet²³⁶ bugün İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde sergilenmektedir.

Nitekim Yahuda Kralı Hizkiya, Sayda Kralı Luli, Aşkelon Kralı Sidqia ile birlikte Asur Krallığı'na karşı isyan hareketine girişen ve Babil'de tahtı ele geçiren Marduk-apli-iddina'ya destek olmuşlardır. Hatta Ekron kentinin Asurlu idarecisi Padi tahttan indirilip, Yahuda Kralı Hizkiya'ya gözetim altında tutulması için gönderilmiştir. Mütteliklere destek olan ise Batı Asya'daki ticaret yollarına tekrar hâkim olmak isteyen Mısır'dır²³⁷.

Sanherib, Marduk-apli-iddina'yı saf dışı ettikten sonra Sayda kentine yönelip Sayda Kralı Luli'yi tahttan indirerek yerine İtobbal'ı (Tu-

²³² Oded Borowski, "Hezekiah's Reforms and the Revolt Against Assyria", *The Biblical Archaeologist* 58-3/1995, s. 148,149, 152.; Nadav Na'aman, "Hezekiah's Fortified Cities and the "LMLK" Stamps", *BASOR* 261/1986b, s. 6.

²³³ 2. Tarihler 32: 3-4.

²³⁴ Adı geçen tünel "Siloam Tüneli" olarak da bilinmektedir. 1837 yılında Edward Robinson tarafından bulunmuştur. Şehir surlarından dışarı açılan kanal sebebi ile düşman ordularının tehdidinde açıktır. Bu sebeple John Rogerson ve Philip R. Davies'e göre söz konusu tünel Hizkiya zamanında değil, çok daha sonraları Hasmon Hanedanı döneminde inşa edilmiştir. Hizkiya'nın su kanalı olarak adlandırılan tünel gerçekte "Warren's Shaft" (Warren'ın Kuyusu) olarak bilinen su sistemidir. Bir diğer görüşe göre Warren's Shaft olarak bilinen yapı şehrin içine su taşımadığı için söz konusu tünel ile bir alakası yoktur. Bkz: John Rogerson, Philip R. Davies, "Was the Siloam Tunnel Built by Hezekiah?" *The Biblical Archaeologist* 59-3/1996, s. 141-142.; Stig Norin, "The Age of Siloam Inscription and Hezekiah's Tunnel", *Vetus Testamentum* 48-1/1998, s. 44. Dolayısıyla Hizkiya bir su kanalı yaptırmamış, kendinden önce kullanılan su kanalını yeniden düzenlemiştir.

²³⁵ J. Rogerson-Philip R. Davies, *age*, 1996, s.143.

²³⁶ William F. Albright, "Palestinian Inscription. The Siloam Inscription", *ANET*, Princeton University Press 1969, s. 321.; Şeyma Ay, *agm*, 2011, s. 8-9.

²³⁷ Ekrem Memiş, *age*, 2015b, s. 259.; Christopher A. Rollston, *age*, 2010, s. 50.; Siegfried H. Horn, *age*, 1999, s. 175-178.; Mahmut Nânâ, *age*, 2014, s. 229.

balu) ve Aşkelon Kralı Sidqia'nın yerine de Asur Krallığı'na sadık kalacağına söz veren Sidqia'nın oğlu Sarruludari'yi atamıştır²³⁸. Sanherib Ekron kentini istila ettikten sonra Kudüs'e yönelmiştir. Yahuda Krallığı üzerine yapılan bu seferle ilgili bilgi, hem Asur kayıtlarından hem de Eski Ahit'ten gelmektedir. Bu seferle ilgili kayıtlardan biri "Azekah Yazıtı" olarak bilinen metindir. Bu metinde Yahuda kentlerinden Azekah üzerine yapılan seferden bahsedilmektedir²³⁹:

§4 [... ina da-n] a²-ni šá AN.ŠÁR EN-ja na-gu-u [šá ^mHa-za-qi-] a-a-u KUR Ja-u-da-a-a GIM [....

§5 [....] ^{URU}A-za-qa-a É tuk-la-te-šú šá ina bi-ri [t mi-i] ř-ri-ja u KUR Ja-u-di [...

§4 Anşar'ın kudreti ile, efendim, Yahudalı Hizkiya'nın memleketi...gibi

§5 Azekah kenti, onun kalesi, benim sınıırım ve Yahuda memleketi arasında olan

Bununla birlikte Sanherib Kudüs'ün batı sınırındaki Filistin kentlerini istila edip kendisine bağlamıştır. Özellikle Lakiş kentinde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan hisar yapısı stratejik açıdan önemli olan bu kentin Asur saldırısı sonrasında yıkıldığını kanıtlamaktadır²⁴⁰. "Kudüs'te bir kuş gibi kafese kısıtılmış" olan Hizkiya Lakiş kentindeki

²³⁸ William G. Galagherr, *Sennacherib's Campaign to Judah*, Studies in the History and Culture of ancient Near East Vol. 18, Brill, Leiden-Boston-Köln 1999, s. 118-119.; Robb Andrew Young, *age*, 2012, s. 79.

²³⁹ Nadav Na'aman, "Sennacherib's "Letter to God" on His Campaign to Judah", *BA-SOR* 214/1974, s. 26-27.; K. Lawson Younger Jr., *age*, 2002, s. 292-293. Ayrıca bu seferin II. Sargon döneminde yapıldığına dair görüşler için bkz.: K. Lawson Younger Jr., *age*, 2002, s. 316-317.

²⁴⁰ Shlomo Bunimovitz and Zvi Lederman, *age*, 2011, s. 48.; Yehuda Dagan, "Tel Azekah: A New Look at the Site and Its "Judean" Fortress", *The Fire Signals of Lachish Studies in the Archaeology and History of Israel in the Late Bronze Age, Iron Age, and Persian Period in Honor of David Ussishkin*, Ed.: Israel Finkelstein-Nadav Na'aman, Winona Lake, Indiana Eisenbrauns 2011, s. 74. ; Ekrem Memiş, *age*, 2007, s.221.

Sanherib'e bir elçi göndererek kendisine ordularını çekmesi karşılığında ne dilerse ödeyeceğini bildirmiştir²⁴¹. Hizkiya Asur saldırısından yüksek miktarda vergi ödeyerek kurtulmuş ve Asur Kralı Sanherib'in vasalı olmuştur²⁴²:

“§240 Boyunduruğuma girmeyi kabul etmeyen Yahudi Hizkiya'nın duvarlı, güçlü 46 şehrini, onların çevrelerindeki sayısız küçük şehirleri tırmanarak, kuşatarak, saldırarak, yürüyerek, tünelleri ve kanalları kuşattım ve onları aldım. 200.150 kişiyi, sayısız büyük ve küçük, erkek ve dişi, atlar, develer, eşekler, koyun ve keçi onlardan aldım ve yağmaladım. onu kafesteki bir kuş gibi krallık şehri Kudüs'te yakaladım²⁴³.”

Sanherib'in Lakiş kuşatması ile ilgili bir diğer bilgi Ninive Saray duvarlarındaki kabartmalardan gelmektedir. Burada Asur Kralı tahtında oturur hâlde Lakiş kentinden getirilen tutsakları kabul etmektedir²⁴⁴.

Hizkiya'nın ölümünden sonra oğlu **Manasse** (M.Ö. 698-642) Yahuda Kralı olmuştur. Manasse döneminde Kudüs Asur kontrolü altına küçük bir şehir devleti konumundadır. Nitekim Manasse'nin adı Asur vasalı bir kral olarak Asur metinlerinde Ninive'deki krali sarayın yapımında katkıda bulunan ve Mısır seferi için asker desteği veren krallar arasında geçer²⁴⁵. Asur vasalı olan Yahuda Krallığı Suriye-Filistin bölgesinde yaşanan Asur barışından faydalanmıştır. Bununla birlikte Manasse dinî faaliyetleri sebebiyle Eski Ahit'te kötülener kral olarak belirmektedir. Babası Hizkiya'nın aksine pagan tapınaklarını yeniden açmış, Baal ve Aşhera için heykeller yapmış, falcılara ve büyücü-

²⁴¹ William G. Galagherr, *age*, 1999, s. 132-133.

²⁴² Ekrem Memiş, *age*, 2015b, s. 261.

²⁴³ ARAB II, §240. Bkz.: D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia II*, University of Chicago Press 1927, s.120.; Leo Oppenheim, "Babylonian and Assyrian Historical Texts", ANET, Ed.: James B. Pritchard, Princeton University Press, Princeton 1992, s.288.; Şeyma Ay, *agm*, 2011, s. 9.

²⁴⁴ Veli Sevin, *age*, 2010, s. 171.

²⁴⁵ Israel Finkelstein, Neil Asher Silberman, *age*, 2002, s. 265.

lere danışmıştır²⁴⁶. Manasse'nin kült faaliyetlerinin Asur etkisi ile olduğu belirtirse de Asur Krallığı vasalları üzerinde dinî bir baskı uygulamamıştır²⁴⁷.

Manasse, Asur kralları Sanherib, Asarhaddon ve Asurbanipal dönemlerinde Yahuda Kralı olarak kenti yönetmiştir. Manasse idaresi zamanında, Asur Kralı Asarhaddon, ticaret yollarının Güney Arabistan rotası hâkimiyeti için Mısır Krallığı ile mücadele etmiştir. Nitekim Mısır Kralı Taharka (Tirhaka) bu sebeple Asur Krallığı'nın batı yönündeki Tyre ve Sayda kent devletlerini Asur'a karşı kışkırtmıştır²⁴⁸. Asurhaddon'un M.Ö. 669'da ölmesi üzerine tahta geçen oğlu Asurbanipal Mısır ülkesi üzerine iki sefer düzenlemiştir²⁴⁹. Asur Kralı'nın M.Ö. 667 yılında Mısır üzerine düzenlediği seferin mütteliklerinden biri Yahuda Kralı Manasse'dir²⁵⁰.

Asur Krallığı bir yandan Mısır seferleri diğer yandan Asurbanipal'in Babil Kralı olan kardeşi Şamaş-şum-ukin'in çıkardığı isyan hareketleri ile meşgul olurken vasal kentler bu durumdan faydalanıp isyan etmeye başlamıştır²⁵¹. Her ne kadar Mısır seferi esnasında askerî destek sağlasa da, Yahuda Kralı Manasse, Asur Krallığı'nın bu durumundan faydalanarak isyan eden krallıklar arasında yer almıştır²⁵².

Manasse'den sonra krallığa bir suikast sonucu öldürülecek olan oğlu **Amon** (M.Ö. 641-640) geçmiştir. Eski Ahit'e göre Amon da tıpkı babası gibi "*tanrı gözünde kötü olanı yapan kraldır*"²⁵³. Amon'un öldürülmesi ile yerine 8 yaşındaki oğlu **Yoşia** Yahuda Kralı

²⁴⁶ Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 425.

²⁴⁷ Siegfried H. Horn, *agm*, 1999, s. 184.

²⁴⁸ L.Gürkan Gökçek, *age*, 2015, s. 192-193.; Siegfried H. Horn, *agm*, 1999, s. 185.; Ekrem Memiş, *age*, 2015b, s. 261.

²⁴⁹ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi-Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yay., İstanbul 2006, s. 178.

²⁵⁰ Siegfried H. Horn, *agm*, 1999, s. 186.

²⁵¹ Ekrem Memiş, *age*, 2015b, s. 263.

²⁵² Siegfried H. Horn, *agm*, 1999, s. 187.

²⁵³ Israel Finkelstein, Neil Asher Silberman, *age*, 2002, s. 273.

olmuştur. Eski Ahit'te Yoşia'nın dönemi ile ilgili bilgilerin, o 18 yaşına gelene kadar anlatılmaması, bu zamana kadar krallığın vekiller tarafından yönetildiğini düşündürmektedir. Aynı dönemde Asur Kralı Asurbanipal Mısır ülkesi ile savaş hâlinindedir²⁵⁴. Asur Kralı'nın ölümünden sonra oğlu Sin-şar-uşkin Asur tahtına geçmiş, Babil'de hâkimiyeti Kaldeli Nabopolassar (M.Ö. 625-605) eline almıştır. Asur Krallığı'ndaki bu karışıklığı fırsat bilen Yoşia bağımsız hareket etmiştir. Asur Krallığı'nın güç kaybetmesi Yoşia'nın krallık merkezinde dinî reformlar yapması için uygun bir ortam sağlamıştır. Böylelikle Yoşia, Manasse'nin dinî alandaki tahribatlarını ortadan kaldırarak, Kudüs'teki tapınağı ve ruhban sınıfının önemini arttırmıştır²⁵⁵. Kudüs'ün dinî merkez olarak yerinin sağlanması hem Yahuda Krallığı'nı bir arada tutup güçlendirmesi hem de ulusal maziye ait kültürel unsurları bir araya getirmesi bakımından oldukça önemlidir. Bununla birlikte Tel Aviv'in güneyinde bulunan Yavneh Yam'da gün yüzüne çıkarılan ve M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen üzerinde İbranice yazılar bulunan seramik parçaları sebebiyle Yoşia'nın Asur Krallığı'ndaki karışıklıktan faydalanarak sınırlarını batı yönünde genişlettiği düşünülmektedir²⁵⁶. Bu esnada isyanlar sebebiyle oldukça yıpranan Asur Krallığı M.Ö. 612'de Med ve Babiller'den oluşan müttefik birlikler tarafından yıkılmıştır²⁵⁷. Asur Krallığı'nın sonu Eski Ahit'in Nahum Kitabı'nda da bahsedilmektedir²⁵⁸. Mısır Kralı II. Neko Asur Krallığı'nın yıkılmasıyla Harran'daki Asur Kralı II. Asurubalit'e, Babil karşısında yardım etmek için yola çıktığında, kendini Filistin bölgesine hâkim tek idareci olarak gören ve Babil'de hâkimiyeti ele geçiren Kaldeli Nobopolassar ile iyi

²⁵⁴ Eva Cancik-Kirschbaum, *Asurlular Tarih-Toplum-Kültür*, İlyaYayınevi, İzmir 2004, s.115.; Ekrem Memiş, *age*, 2015b, s. 270.

²⁵⁵ Mario Liverani, *age*, 2014, s. 413.

²⁵⁶ Christopher A. Rollston, *age*, 2010, s.130.; Siegfried H. Horn, *agm*, 1999, s. 189-190.

²⁵⁷ Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, Altınpost Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2012b, s. 41.; Ekrem Memiş, *age*, 2015b, s. 281.

²⁵⁸ Siegfried H. Horn, *agm*, 1999, s. 191.

ilişkiler kurmaya çalışan Yoşia ile mücadele etmiştir. Yoşia'nın Babil tarafında yer almasının en önemli sebebi Mısır sınırlarına saldıran Umman Manda birlikleri (*İskit birlikleri*) sebebiyle Mısır ordusunun güçsüz olduğuna inanması idi. M.Ö. 609 yılındaki Megiddo savaşında Yahuda Kralı Yoşia bir süper güce karşılık savaşmış; ancak Mısır Kralı tarafından mağlup edilmiştir. Buna karşılık Eski Ahit, Yoşia'nın Neko'ya düşmanca hisler ile gidip gitmediği konusunda bilgi vermezken, onun Neko tarafından öldürüldüğünden bahsetmektedir²⁵⁹.

Yoşia'nın ölümünden sonra “*tanrının emrinden ayrılan*” **II. Ahaz** Kudüs Kralı olmuştur. Suriye'den Karkamış'a kadar olan bölgeyi hâkimiyeti altına alan II. Neko Yahuda Kralını gözaltında tutulması için Riblah kentine yollamıştır. Ancak II. Neko Mısır karşıtı eylemleri sebebiyle Ahaz'ı Yahuda tahtından alıp yerine kendisine yüksek miktarda vergi ödemekle bağladığı ve adını **Yehoakim** olarak değiştirdiği Eliakim'i getirmiştir²⁶⁰. Böylelikle Neko, Yehoakim'e makamını kendisine borçlu olduğunu hep hatırlatmıştır²⁶¹.

Mısır Krallığı Babil tahtına II. Nabukadnezar geçene kadar Suriye-Filistin bölgesinin tek hâkimi olmuştur. II. Nabukadnezar babasından sonra tahta geçmiş ve II. Neko ile M.Ö. 605 yılında Karkamış ve Hamath yakınlarında yaptığı savaşta Mısır Kralı'nı mağlup etmiştir. Mağlup olan Mısır Kralı Nil deltasına dönerek Suriye-Filistin bölgesinin hâkimiyetini Babil Kralı II. Nabukadnezar'a bırakmıştır²⁶². Böylelikle II. Nabukadnezar'ın M.Ö. 604 yılında Suriye-Filistin bölgesine

²⁵⁹ A. Malamat, “The Last Wars of the Kingdom of Judah”, *JNES* 9- 4/1950, s. 219-220.; Siegfried H. Horn, *agm*, 1999, s. 192.

²⁶⁰ Nadav Na'aman, *Ancient Israel's History and Historiography The First Temple Period*, Winona Lake-Indiana- Eisenbrauns 2006, s.268.; Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 447.; Mahmut Nânâ, *age*, 2014, s. 233.

²⁶¹ Ali Osman Kurt, *Erken Dönem Yahudi Tarihi (Yahudiliğin Mimari Ezra)*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2007, s.26.

²⁶² Tammi J. Schneider, “Mesopotamia (Assyrians and Babylonias) and the Levant”, *The Oxford Handbook of The Archaeology of the Levant c.8000-332 BCE*, Ed.: Margreet L. Steiner, Ann E. Killebrew, Oxford Universty Press 2014, s.104.; Mario Liverani, *age*, 2007, s. 180-181.

düzenlediği sefer sonucunda Yakuda Kralı Yehoakim de Babil Krallığı'nın vasalı olmuştur²⁶³. Ancak II. Neko ve II. Nabukadnezar'ın Migdol bölgesindeki karşılaşmasında Mısır ordularının Babil ordularını geri püskürtmesi üzerine güç dengelerinin değişeceğini düşünen Yehoakim tarafını Mısır lehinde değiştirmiştir²⁶⁴. II. Nabukadnezar kendisine vergi ödemeyen²⁶⁵ ve Mısır yanlısı politika sergileyen Yehoakim oğlu Yahuda Kralı **Yehoakin** üzerine M.Ö. 597 yılında sefer düzenlemiş ve Kudüs kenti Adar ayınının 2. gününde (16 Mart) M.Ö. 597 yılında Babil Krallığı'na teslim olmuştur²⁶⁶. Nabukadnezar, Yehoakin ve beraberindeki 10000 kişiyi sürgüne yollamıştır. Yahuda tahtına da adı **Zedekiah** olarak değiştirilen Yehoakin'in amcası Mattaniah geçmiştir. Ancak halk tarafından Zedekiah hiç bir zaman bir kral olarak kabul görmemiştir. Hatta M.Ö. 597-570 yılları arasında Babil kentindeki tutsakların tayınları ile ilgili tabletlerde Yahuda Kralı olarak "Yaukin" adı zikredilmektedir²⁶⁷. Bununla birlikte W.F. Albright Tell Beit Mirsim'de, Beth Shemesh kazılarında ele geçirilen mühürlerde "ywkn" şekliyle yazılan kişinin Yehoakin olduğunu iddia etmiştir²⁶⁸. M.Ö. 594 yılında Babil Krallığı'na karşı Mezopotamya'da yeni bir isyan hareketinin başlaması üzerine, Zedekiah, Kudüs'te Edom, Moav, Ammon, Tyre ve Sayda Kralları'nı toplayarak Babil karşıtı eylemler planlamıştır. Ancak bu birlik II. Nabukadnezar'ın M.Ö. 593 yılındaki seferi ile dağıtılmıştır. M.Ö. 592 yılında ise Mısır Kralı II. Psammetik

²⁶³ Siegfried H. Horn, *agm*, 1999, s. 193.

²⁶⁴ Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 448.; Ali Osman Kurt, *age*, 2007, s.38.; Mahmut Nânâ, *age*, 2014, s. 234.

²⁶⁵ Ekrem Memiş, *age*, 2015b, s.163.

²⁶⁶ Siegfried H. Horn, *agm*, 1999, s. 195.

²⁶⁷ Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 448-449.

²⁶⁸ William F. Albright, "The Seal of Eliakim and the Latest Preëxilic History of Judah, with Some Observations on Ezekiel", *JBL* 51- 2/1932, s. 77-106.; Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 449. Ancak bu eşleştirmeye karşı çıkanlar da oldukça fazladır. Bkz.: Yosef Garfinkel, "Commentary: The Eliakim Na^{car} Yokan Seal Impressions: Sixty Years of Confusion in Biblical Archaeological Research", *The Biblical Archaeologist* 53- 2/1990, s. 74-79.

Kudüs'teki Babil karşıtı oluşumu destekleyince, Zedekiah Babil'e karşı M.Ö. 591 yılında ayaklanmıştı. Hatta Lakiş kentinde bulunan bir çömlek parçasındaki yazıt (*Lachish Ostrakon III*) Yahuda-Mısır işbirliğine kanıt gösterilmektedir. Bu yazıtta göre M.Ö. 589 yılında Kudüs'ten Mısır'a bir askerî delegasyon gönderilmiştir²⁶⁹. Mısır-Yahuda işbirliği üzerine II. Nabukadnezar M.Ö. 587 yılında Kudüs üzerine sefer düzenleyip kenti 18 ay kuşatma altında tutmuştur. Stratejik önemi olan Lakiş ve Azekah kentleri kuşatmaya uğramıştır. Bu kentler Babil Kallığı için en az Kudüs kadar hâkimiyetin sağlanması gereken önemli kentlerdir²⁷⁰. Nitekim Babil Kralı M.Ö. 586 yılında surlarda gedik açarak kente girmiş, gece vakti kaçmaya çalışan Zedekiah'ı yakalamış ve oğlunu gözleri önünde öldürüp sonrasında Zedekiah'ın gözlerini de kör edip kral ile beraber 832 kişiyi sürgüne yollamıştır²⁷¹. Bu tarih terminoloji açısından bir dönüm noktasıdır: Sürgündeki halk için artık "Yahudi" tanımı bu tarihten itibaren kullanılmaya başlanmıştır²⁷². Hz. Süleyman tarafından inşa edilen tapınağın Babilliler tarafından yıkılmasına kadar geçen 370 yıllık dönem "Birinci Tapınak Dönemi" olarak adlandırılmaktadır²⁷³.

Yahuda Krallığı'nın son kralı Zedekiah'ın iktidarının böylece sona ermesiyle II. Nabukadnezar Babil'deki aristokrat Yahudiler'den olan Ahikam oğlu **Gedalya**'yı Kudüs kentinin kuzeydoğusundaki Mizpah kentine yönetici olarak görevlendirmiştir. Bununla birlikte Yahudiler'e Babil'de ikamet edilmemesi konusunda uyarılarda bulunduğu için hapse atılan Yeramya da Mizpah kentinde görevlendirilmiştir. Babil ile işbirliği yaptığı düşünülen Gedalya'nın yönetimi halk tarafından benimsenmemiş ve Ammon Kralı Balis tarafından desteklenen ve

²⁶⁹ Gregory D. Mumford, *agm*, 2014, s.84.; Ali Osman Kurt, *age*, 2007, s.39.

²⁷⁰ Yehuda Dagan, *age*, 2011, s. 74.

²⁷¹ Marc Van De Mierop, *age*, 2006, s. 316.; Siegfried H. Horn, *age*, 1999, s. 194-195.; Mahmut Nânâ, *age*, 2014, s. 236.

²⁷² Israel Finkelstein, Neil Asher Silberman, *age*, 2002, s. 297.

²⁷³ Yusuf Besalel, *age*, 2003, s. 51.

Davud soyundan gelen **İsmail** tarafından öldürülmüştür²⁷⁴. Gedalya'nın ailesi yanlarına Yeramya'yı alarak Mısır'a kaçmış, İsmail ve taraftarları da karşı saldırıdan korkarak Ammon ülkesine sığınmıştır²⁷⁵.

²⁷⁴ Ali Osman Kurt, *age*, 2007, s. 40.; Walter C. Kaiser, *age*, 1998, s. 456-458.; Yusuf Besalel, *age*, 2003, s. 52.

²⁷⁵ Mario Liverani, *age*, 2007, s. 194.

Sonuç

Sumerlere ait Ur kentinden çıkıp Harran'a göç eden Hz. İbrahim'in hikâyesi ile başlayan İsrail ve Yahuda Krallıkları tarihi, esasında topluluğun Tanrı tarafından kendilerine vadedildiklerine inandıkları topraklarda devletlerini kurma yolundaki anlatıdır. Başlangıçta gezgin bir yaşam tarzı sürdüren liderler ve kabileleri, toplumun ve hayvanların yaşamsal ihtiyaçlarını sağlamak maksadıyla verimli alanlar aramak için Bereketli Hilal'de pek çok yerde konaklamışlardır. Bu hâliyle kapalı bir toplum yapısı gösteren İsrail halkının bu durumu Bronz Çağ'dan Demir Çağ'a geçişle az da olsa değişmiş ancak özünde yine kapalı yapısını korumuştur. Anlaşılan odur ki, yaşamsal ihtiyaçlarını sağlamak için konargöçer bir hayat tarzı yaşayan bu halk, ekonomik sebeplerde yerleşik yaşamı terk edip kendilerine katılan Önasya'nın diğer halkları ile birleşerek yeni bir sosyal sınıf oluşturmuştur. Bu sosyal sınıf bölge halklarının metinlerinde ve komşu devletlerin kayıtlarında farklı isimler ile anılmaktadır. Ancak metinlerde ortak olan, bu halkın yerleşik toplumlarda ücretli işçi olarak çalıştırılıyor olmasıdır.

İsrail tarihini etkileyen olaylardan en önemlisi, şüphesiz göç hadisesidir. Göç olayı İsrail halkının "diaspora" kavramı etrafında şekillenmesini sağlayan ve bağlarını sağlamlaştıran bir olgudur. Hz. İbrahim Ur kentinden göç etmiştir. Hz. Yakup ve oğlu Hz. Yusuf Mısır'a göç etmişlerdir. Hz. Musa Mısır'da zulüm gören İbranileri vadedilmiş topraklara göç ettirmiştir. Asur Krallığı İsrail Krallığı'na son verdiği-

de halkı zorunlu göçe tabi tutmuştur. Ve son olarak Babil Krallığı Kudüs kentini istila ettiğinde buradaki halkı Babil kentine göç ettirmiştir. Göç olgusu hem konaklama hem de yol esnasında topluluğun bağlılığını arttırmıştır. Çünkü konaklarken üzerinde oturdukları memlekete “yabancı” olanlar, yolda “güvenlik” ihtiyacı sebebiyle birbirine bağlanmıştır.

Vadedilmiş topraklara gelen İsrail halkı bölgedeki siyasal yapının da etkisinde kalarak idarecilerinden kendilerine bir kral tayin etmelerini istemiş, böylelikle kableden devlete geçiş süreci başlamıştır. “*Tanrının Krallığı*”nın reddi anlamına gelen Birleşik Krallık dönemi İsrail tarihinin en parlak dönemi olurken, bir o kadar da milli bir kimlik taşıyan dinlerinden uzaklaştıkları ve bunun sonucunda çürümeye doğru gittikleri bir dönemdir. Çünkü Eski Ahit’e göre iyi olan devletin hazinesinin zenginliği ya da savaşlarda kazanılan zaferler değil “*tanrı gözünde iyi olanın yapılmasıdır*”. Ve anlaşılabilir ki krallık kurumunun tesis edilmesiyle halkın başına “*tanrı gözünde kötü olanı yapan*” pek çok kral geçmiştir.

Eski Ahit’te belirtildiği gibi kral halkın canına ve malına ortak olmuş, halk artan vergilerden bunalmış, bu da krallığın ikiye bölünmesine sebep olmuştur. Kuzeydeki İsrail Krallığı’nı kuran Yeroboam, Davud’un soyundan gelmemesi sebebiyle Yahuda Krallığı karşısında egemenlik mücadelesine geride başladıysa da, çevre krallıklar ile kurduğu başarılı işbirliği ile kısa zamanda güçlenmiştir. İsrail Krallığı siyasi gücünü arttırırken diğer taraftan halkın dinî ihtiyaçları için Kudüs kentindeki uygulamalara benzer ritüelleri gerçekleştirmiştir. Ancak komşu devletler ile kurduğu işbirliği krallık içinde çok çeşitli inançların da yer almasına sebep olmuş bu da gerek halk gerekse aristokrasi cephesinde fikir ayrıklarını doğurmuştur. En nihayetinde Asur saldırısı Kuzey Krallığı’nın sonunu getirmiş, İsrail halkı geleneksel Asur politikası gereği zorunlu göçe tabi tutulmuştur.

Hız. Davud’un soyundan gelen krallar tarafından idare edilen güneydeki Yahuda Krallığı Kudüs kentine sahip olmanın avantajını yaşamıştır. Kudüs Hız. Süleyman tarafından yaptırılan tapınağın bulundu-

ğu İsrail halkının dinî merkezidir. Aynı zamanda daha iç bölgede yer alması sebebiyle etkileşime kapalı bir dinî dinamiğe sahiptir. Yahuda Krallığı tarihi boyunca genel anlamda risk almaktan ve çevresindeki krallıklar ile savaşmaktan uzak durmuş, siyasi evlilikler ile barış ortamı sağlamayı amaçlamıştır. Krallar da daha çok dinî işler ile ilgilenmiş, her biri diğerinin yaptığı “kötü işleri” düzeltmek ile meşgul olmuştur. Asur Krallığı’nın güç kaybetmeye başladığı dönemi fırsat bilen Yahuda Krallığı bir dönem Mısır ve Babil arasında ittifak arayışlarında bulunmuş, hatta Mısır Krallığı’na karşı cesurca bir mücadele vermiştir. Babil Krallığı karşısında mağlup olan Yahuda Krallığı halkı da tıpkı İsrail halkı gibi sürgüne tabi tutulmuştur.

Pers Kralı Kyros tarafından anavatanlarına döndürülecek olan Yahudiler bu tarihten itibaren bölgeye hakim olan tüm devletlerin ayrıcalıklı halkı olarak, iç işlerinde serbest bir şekilde yaşamaya devam etmişlerdir. Ancak tarihlerine kazınan “göç” olgusu, Hellenistik dönemde de başlarına gelmiş, Yahuda’da yaşanan iç karışıklıklar sebebiyle halkın bir bölümü Anadolu’ya göç ettirilmiştir. Bölge Hellenistik Krallar’dan sonra Roma hâkimiyetine girmiş ve Roma’nın bir eyaleti (*Judaea/Judaea/Yahudiye*) olmuştur.

Kaynakça

- "A Gravestone of Uzziah, King of Judah", *The Biblical Archaeologist* 1- 2/1938, s. 8-9.
- "Chronological Tables", *CAH 2.1*, Ed.:I.E.S. Edwards vd., Cambridge University Press 2008, s.821.
- "ḥabatu", *CAD-H/6*, Ed.: L.Oppenheim vd., The Oriental Institute, Chicago 1995, s. 9-12.
- Albright, William F., "From the Patriarchs to Moses: From Abraham to Joseph", *The Biblical Archaeologist* 36-1/ 1973a, s.5-33.
- Albright, William F., "From the Patriarchs to Moses II: Moses out of Egypt", *The Biblical Archaeologist*, 36-2/ 1973b, s.48-76.
- Albright, William F., "Palestinian Inscription. The Siloam Inscription", *ANET*, Princeton University Press 1969, s. 320-323.
- Albright, William F., "The Amarna Letters From Palestine", *CAH 2.2*, Ed.: I. E. S. Edwards vd., Cambridge University Press, Cambridge 2008, s.98-116.
- Albright, William F., "The Discovery of an Aramaic Inscription Relating to King Uzziah", *BASOR* 44/1931, s.8-10.
- Albright, William F., "The Seal of Eliakim and the Latest Preëxilic History of Judah, With Some Observations on Ezekiel", *JBL* 51- 2 /1932, s. 77-106.
- Anderson, Gary A., *Sacrifices and Offerings in Ancient Israel,-Studies in their Social and Political Importance*, Harvard Semitic Monographs, Atlanta-Georgia 1987.

- ARAB I. Luckenbill, D.D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia I*, University of Chicago Press 1926.
- ARAB II. Luckenbill, D.D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia I*, University of Chicago Press 1927.
- Astour, Michael C. "The Origin of the Terms "Canaan," "Phoenician," and "Purple", *JNES* 24- 4/1965, s. 346-350.
- Astour, Michael C., "841 B.C.: The First Assyrian Invasion of Israel", *JAOS* 91-3/1971, s. 383-389.
- Ay, Şeyma., "Hititçe Metinlerde Geçen Gebelik Konusuna Kısa Bir Bakış", *Tarih Okulu Dergisi* 12/2012,s.41-61.
- Ay, Şeyma., "İsrail ve Yahuda Krallıkları Üzerine Düzenlenen Asur Seferleri", *History Studies* 3-1/2011, s. 1-14.
- Bandstra, Barry L., *Reading the Old Testament-An Introduction to Hebrew Bible*, Wadsworth Publishing Company, 1995.
- Becking, Bob., *The Fall of Samaria-An Historical and Archaeological Study*, Brill, Leiden-Newyork-Köln 1992.
- Behar, Rabbi Nisim., *İbraniler'in Öyküsü*, Zvi-Geyik Yay., İstanbul 2001.
- Beitzel, Barry J., *The Moody Atlas of the Bible*, The Moody Bible Institute Of Chicago 2009.
- Besalel, Yusuf., *Yahudi Tarihi*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2003.
- Blakely, Jeffrey A., "Reconciling Two Maps: Archaeological Evidence for the Kingdoms of David and Solomon", *BASOR* 327/2002, s. 49-54.
- Bonfante, G., "Who Were The Philistines?", *AJA* 50/1946, s. 251-262.
- Boroswski, Oded., "Hezekiah's Reforms and the Revolt Against Assyria", *The Biblical Archaeologist* 58-3/1995, s. 148-155.
- Bryce, Trevor., *Ancient Syria A Three Thousand Years History*, Oxford University Press 2014.
- Bryce, Trevor., *The Routledge Handbook Of The Peoples And Places Of Ancient Western Asia-The Near East From The Early Bronze Age To The Fall of the Persian Empire*, Routledge 2009.

- Buccellati, Giorgio., "Apiru and Munnabtūtu-The Stateless of the First Cosmopolitan Age", *JNES* 36-2/1977, s. 145-147.
- Bunimovitz, Shlomo -Zvi Lederman, "Close Yet Apart: Diverse Cultural Dynamics at Iron Age Beth-Shemesh and Lachish", *The Fire Signals of Lachish Studies in the Archaeology and History of Israel in the Late Bronze Age, Iron Age, and Persian Period in Honor of David Ussishkin*, Ed: Israel Finkelstein-Nadav Na'aman, Winona Lake-Indiana Eisenbrauns 2011, s. s.33-53.
- Byrne, Ryan., "Early Assyrian Contacts with Arabs and the Impact on Levantine Vassal Tribute", *BASOR* 331/2003, s. 11-25.
- Callaway, Joseph A., "The Settlement in Canaan The Period of the Judges", *Ancient Israel from Amraham to the Roman Destruction of the Temple*, Biblical Archaeology Society, Washington DC 1999, s. 55-89.
- Cancik-Kirschbaum, Eva., *Asurlular Tarih-Toplum-Kültür*, İlyayayınevi, İzmir 2004.
- Chiera, Edward., "Habiru and Hebrews", *The Journal of Semitic Languages and Literatures* 49-2/1933, s. 115-124.
- Cogan, Mordechai., "Judah under Assyrian Hegemony: A Reexamination of Imperialism and Religion" *JBL* 112-3/1993, s. 403-414.
- Cook, H.J., "Pekah", *Vetus Testamentum* 14-2/1964, s. 121-135.
- Dagan, Yehuda., "Tel Azekah: A New Look at the Site and Its "Judean" Fortress", *The Fire Signals of Lachish Studies in the Archaeology and History of Israel in the Late Bronze Age, Iron Age, and Persian Period in Honor of David Ussishkin*, Ed.: Israel Finkelstein-Nadav Na'aman, Winona Lake, Indiana Eisenbrauns 2011, s. 71-86.
- De Lange, Nicholas., *Yahudi Dünyası - Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, Çev.: Sevil Atauz-Akın Atauz, İletişim Yay., İstanbul 1987.
- de Voux, R., "Palestine in the Early Bronze Age", *CAH* 1.2, Ed.: I. E. S. Edwards vd., Cambridge University Press, Cambridge 2008, s.208-237.
- Dever, William G., "Gezer Revisited: New Excavations of the Solomonic and Assyrian Period Defenses", *The Biblical Archaeologist* 47-4/1984, s.206-218.

- Dougherty, Raymond P., "Cuneiform Parallels to Solomon's Provisioning System", *The Annual of the American Schools of Oriental Research* 5/1923 - 1924, s. 23-65.
- Dozeman, Thomas B., *Commentary on Exodus*, Cambridge 2009, (Google e kitap sınırlı görünüm erişim 03.10.15/13:06)
- Drews, Robert., *Tunç Çağı'nın Sonu*, Çev.: Tolga Ersoy, Gürkan Ergin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Eissfeldt, O., "Palestine in the Time of the Nineteenth Dynasty the Exodus And Wanderings", *CAH 2.2*, Ed.: I. E. S. Edwards et.all., Cambridge University Press, Cambridge 2008a, s.307-337.
- Eissfeldt, O., "The Hebrew Kingdom", *CAH 2.2*, Ed.: I. E. S. Edwards et.all., Cambridge University Press, Cambridge 2008b, s. 537-605.
- Fantalkin, Alexander., "The Appearance Of Rock-Cut Bench Tombsın Iron Age Judah As A Reflection Of State Formation", *Bene Israel Studies in the Archaeology of Israel and the Levant during the Bronze and Iron Ages in Honour of Israel Finkelstein*, Ed.: Alexander Fantalkin - Assaf Yasur-Landau, Brill, Leiden-Boston 2008, s. 17-44.
- Farkas, David S., "In Search of the Biblical Hammurabi", *Jewish Bible Quarterly* 39-3/2011, s. 159-165. (http://jbq.jewishbible.org/assets/Uploads/393/jbq_393_Hammurabi.pdf erişim 01.06.15/14:56)
- Faulkner, R.O., "The Kingdom Under Ramesses III", *CAH 2.2.*, Cambridge 1975, s. 217-251.
- Feldman, Louis H., "Josephus' Portrait Of Jeroboam", *Andrews University Seminary Studies* 31-1/1993, s. 29-51.
- Finkelstein, Israel., -Neil Asher Silberman, *The Bible Unearthed-Archaeology's New Vision of Ancient Israeland the Origin of Its Sacred Texts*, Touchstone, USA 2002.
- Finkelstein, Israel., "Patriarchs, Exodus, Conquest: Fact or Fiction?", *The Quest for the Historical Israel, Debating Archaeology and the History of Israel-Invented Lectures Delivered at the Sixth Biennial Colloquium of the International Institute for Secular Humanistic Judaism*, Ed.:Brain B. Schimdt, Society of Biblical Literature, Atlanta 2007a, s. 41-55.

- Finkelstein, Israel., "The Two Kingdoms: Israel and Judah", *The Quest for the Historical Israel, Debating Archaeology and the History of Israel-Invented Lectures Delivered at the Sixth Biennial Colloquium of the International Institute for Secular Humanistic Judaism*, Ed.:Brain B. Schimdt, Society of Biblical Literature, Atlanta 2007b, s. s.146-157.
- Flavius-Josephus, "Antiquities of the Jews", Çev.: William Whitson A.M., *The Complete Works of Flavius-Josephus*, Chicago 1901.
- Franklin, Norma., "Trademarks of the Omride Builders?", *Bene Israel-Studies in the Archaeology of Israel and the Levant during the Bronze and Iron Ages in Honour of Israel Finkelstein*, Ed.: Alexander Fantalkin&Assaf Yasur-Landau, Brill, Leiden-Boston 2008, s.45-54.
- Frisch, Amos., "Jeroboam and the Division of the Kingdom: Mapping Contrasting Biblical Accounts", *JANES 27 /2000*, s.15-29.
- Galagherr, William G., *Sennacherib's Campaign to Judah*, Studies in the History and Culture of Ancient Near East Vol. 18, Brill, Leiden-Boston-Köln 1999.
- Garfinkel, Yosef., "Commentary: The Eliakim Nacar Yokan Seal Impressions: Sixty Years of Confusion in Biblical Archaeological Research", *The Biblical Archaeologist 53- 2/1990*, s. 74-79.
- Gelb, I. J., "The Early History of the West Semitic Peoples", *JCS 15-1/1961*, s. 27-47.
- Gordon, Cyrus H., "Biblical Customs and the Nuzu Tablets", *The Biblical Archaeologist 3-1/1940*, s. 1-12.
- Gökçek, L. Gürkan., *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yay., Ankara 2015.
- Grayson, A.K., "Assyria: Tiglath Pileser III to Sargon II (744-705 BC)", *The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East from the Eighth to Sixth Centuries B.C.- CAH 3.2*, Ed.: Joahn Boardman vd., Cambridge University Press 2008, s. 71-102.
- Grayson, A.K., "Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC)", *The Royal Incriptions of Mesopotamia Assyrian Periods Vol. 3*, University of Toronto Press, Canada 2002.
- Grayson, A.K., *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)*, University of Toronto Press 1991.

- Green, Alberto R., "Solomon and Siamun A Synchronism between Early Dynastic Israel and the Twenty-First Dynasty of Egypt", *JBL* 97-3/1978, s. 353-367.
- Handy, Lowell K., "On the Dating and Dates of Solomon Reign", *The Age of Solomon-Scholarship at the Turn of the Millenium*, Ed.: Lowell K.Handy, Brill, Leiden-Newyork-Köln 1997, s. 96-105.
- Herodotos, *Herodot Tarihi*, Çev: Müntekim Ökmen, İş Bankası Yay., İstanbul 2002.
- Holloway, Steven W., "The Quest For Sargon, Pul And Tiglath-Pileser In The Nineteenth Century", *Mesopotamia and the Bible-Comparative Explorations*, Ed.:Mark W. Chavalas and K. Lawson Younger Jr., Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 341, London 2002. s. 68-87.
- Horn, Siegfried H., "The Divided Monarchy-The Kingdoms of Judah and Isreal", *Ancient Israel from Amraham to the Roman Destruction of the Temple*, Biblical Archaeology Society, Washington DC 1999, s. 129-199.
- Hoyland, Robert G., *Arabia and The Arabs From the Bronze Age to the Coming of Islam*, Routledge, London-Newyork 2002.
- <http://psd.museum.upenn.edu/epsd/nepsd-frame.html> (erişim 13.04.15;14:41)
- Hyatt, J. Philip., "Solomon in all his Golory", *Journal of Bible and Religion* 8-1/1940, s. 27-30.
- İbrani Tarihi-Kitab-ı Mukaddes'ten Özetler (İlkçağdan Babil Devrine Kadar), Ahmed Sait Matbaası, İstanbul 1964.
- Jacobson, David M., "Palestine and Israel", *BASOR* 313/1999, s. 65-74.
- Kaiser, Walter J., *A History of Israel from the Bronze age through the Jewish Wars*, Broadman and Holdman Publisher, USA 1998.
- Karağuz, Güngör., *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devleti'nin Siyasi Anlaşma Metinleri*, Çizgi Kitabevi, Konya 2002.
- Kellener, Max., "The Fall of the Kingdom of Israel", *The Biblical World* 25-1/1905, s. 1-19.

- Kitchen, Kenneth A., "Egypt and East Africa", *The Age of Solomon-Scholarship at the Turn of the Millenium*, Ed.: Lowell K.Handy, Brill, Leiden-Newyork-Köln 1997a, s. 107-125.
- Kitchen, Kenneth A., "Sheba and Arabia", *The Age of Solomon-Scholarship at the Turn of the Millenium*, Ed.: Lowell K.Handy, Brill, Leiden-Newyork-Köln 1997b, s. 126-153.
- Klengel, Horst., *Syria 3000 to 300 B.C.-A Handbook of Political History*, Academia Verlag, Berlin 1992.
- Knoppers, Gary N., "The Vanishing Solomon: The Disapperance of the United Monarchy from the Recent Histories of Ancient Israel", *JBL* 116-1/1997, s. 19-44.
- Köroğlu, Kemalettin., *Eski Mezopotamya Tarihi-Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yay., İstanbul 2006.
- Köse, Ali., "Musa ve Tektanrıcılık: Bir Tarih Psikanalizinin Açmazları", *Divan* 4/1998, s. 37-56.
- Kraeling, E.G., "The Origin of the Name Hebrews", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 58-3/1941, s. 237-253.
- Kuhrt, Amelie., *Eskiçağda Yakındoğu II- M.Ö. 3000-330*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2010.
- Kupper, J.R., "Northern Mesopotamia And Syria-The Benjaminsites and other Nomands, and the Habiru", *CAH* 2.1, Ed.:I.E.S. Edwards vd., Cambridge University Press 2008, s. 1-41.
- Kurt, Ali Osman., "İki Kral - İki Hikâye: Kral Saul ve Kral Davut -Tarih ve Mitoloji Işığında Bir Okuma", *Milel ve Nihal* 6-1/2009, s. 261-287.
- Kurt, Ali Osman., *Erken Dönem Yahudi Tarihi (Yahudiliğin Mimari Ezra)*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2007.
- Laroche, Emmanuel., *Glossaire de la Langue Hourrite*, Paris 1980.
- Lemaire, André., "The Evolution of the 8th-Century b.c.e. Jerusalem Temple", *The Fire Signals of Lachish-Studies in the Archaeology and History of Israel in the Late Bronze Age, Iron Age, and Persian Period in Honor of David Ussishkin*, Ed.: Israel Finkelstein and Nadav Na'aman, Indiana Eisenbrauns 2011, s. 195-202.

- Lemaire, Andre., "The United Monarchy-Saul, David and Solomon", *Ancient Israel from Amraham to the Roman Destruction of the Temple*, Biblical Archaeology Society, Washington DC 1999, s. 91-128.
- Lemche, N.P., "The 'Hebrew Slave': Comments on the Slave Law Ex. XXI 2-11", *Vetus Testamentum* 25-2/1975, s. 129-144.
- Levine, Louis D., "Menahem and Tiglath-Pileser: A New Synchronism", *BASOR* 206/1972, s. 40-42.
- Lipinski, E., *The Aramaeans Their Ancient History, Culture, Religion*, Peeters Publishers 2000.
- Liverani, Mario., *Israel's History and the History of Israel*, Equinox Publishing, London 2007.
- Liverani, Mario., *The Ancient Near East-History, Society and Economy*, Routledge, Newyork 2014.
- Long, V. Philips., "How Did Saul Become King? Literary Reading and Historical Reconstruction", *Faith, Tradition and History-Old Testament Histrography in its Near Eastern Context*, Ed.: Alan Ralph Millard, James Karl Hoffmeier, Daviw W. Baker, Eisenbraunns 1994, s.271-284.
- Macalister, R.C., *The Philistines Their History and Civilization*, 1914.
- Maeir, Aren M. - Shira Gur-Arieh, "Comparative Aspects of the Aramean Siege System at Tell eṣ-Şāfi/Gath", *The Fire Signals of Lachish Studies in the Archaeology and History of Israel in the Late Bronze Age, Iron Age, and Persian Period in Honor of David Ussishkin*, Ed.: Israel Finkelstein-Nadav Na'aman, Winona Lake, Indiana Eisenbrauns 2011, s.227-244.
- Maisler, B., "Ancient Israelite Historiography", *IEJ* 2-2/1952, s. 82-88.
- Malamat, A., "Aspects of the Foreign Policies of David and Solomon", *JNES* 22- 1/1963, s.1-17.
- Malamat, A., "The Kingdom of David & Solomon in Its Contact with Egypt and Aram Naharaim", *The Biblical Archaeologist* 21-4/1958, s. 96-102.
- Malamat, A., "The Last Wars of the Kingdom of Judah", *JNES* 9-4/1950, s. 218-227.

- Malamat, A., *Mari and the Early Israelite Experience*, Oxford University Press 1992.
- Mansel, A.M., *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK, Ankara 1999.
- Matthews, Victor H., "Pastoralists and Patriarchs", *The Biblical Archaeologist* 44-4/1981, s. 215-218.
- Matthews, Victor H., -Don C. Benjamin, *Social World and Ancient Israel 1250-587 BCE*, Hendrickson Publishers 1993.
- Mazar, Amihai., "The Patriarchs, Exodus and Conquest Narratives in Light of Archaeology", *The Quest for the Historical Israel, Debating Archaeology and the History of Israel-Invented Lectures Delivered at the Sixth Biennial Colloquium of the International Institute for Secular Humanistic Judaism*, Ed.:Brain B. Schimdt, Society of Biblical Literature, Atlanta 2007, s. 57-65.
- Mazar, Amihai., "The Search for David and Solomon: An Archaeological Perspective", *The Quest for the Historical Israel, Debating Archaeology and the History of Israel-Invented Lectures Delivered at the Sixth Biennial Colloquium of the International Institute for Secular Humanistic Judaism*, Ed.:Brain B. Schimdt, Society of Biblical Literature, Atlanta 2007, s.117-139.
- Mazar, B., "The Military Élite of King David", *Vetus Testamentum*, 13-3/1963, s. 310-320.
- McCarter JR, P.Kyle., "The Patriarchal Age Abraham, Isaac and Jacob", *Ancient Israel from Amrahham to the Roman Destruction of the Temple*, Biblical Archaeology Society, Washington 1999, s. 1-31.
- McCarter, P. Kyle., "Yaw, Son of 'Omri' ": A Philological Note on Israelite Chronology", *BASOR* 216/1974, s. 5-7.
- Meek, Theophile J., "Mesopotamian Legal Documents", *ANET*, Ed.: James B. Pritchard, Princeton University Press, Princeton 1992, s. 217-222.
- Memiş, Ekrem., Cemil Bülbül, *Amurrular (Araplar'ın En Eski Ataları)*, F.U.ODAM. Yay. No:23, Elazığ 2012a.
- Memiş, Ekrem., Cemil Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2014.
- Memiş, Ekrem., *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 13. Baskı, Bursa 2015a.

- Memiş, Ekrem., *Eskiçağda Mezopotamya-En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar*, Ekin Kitabevi Yayını, 3. Baskı, Bursa 2015b.
- Memiş, Ekrem., *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, 4. Baskı, Bursa 2015c.
- Memiş, Ekrem., *İskitlerin Tarihi*, Altınpost Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2012b.
- Memiş, Ekrem., *İsrail Nereye Koşuyor? En Eski Çağlardan Günümüze İsrail-Filistin Mücadelesi*, Ekin Kitabevi, Bursa 2006a.
- Memiş, Ekrem., *Kaynayan Kazan Ortadoğu*, Çizgi Kitabevi Yayını, 2. Baskı, Konya 2006b.
- Mendelsohn, I., "Samuel's Denunciation of Kingship in the Light of the Akkadian Documents from Ugarit", *BASOR* 143/1956, s. 17-22.
- Merill, Eugene H., *Kingdom of Priests: A History of Old Testament Israel*, Baker Publishing, USA 2008. (sınırlı görünüm Google e kitap 2.10.15. 14:52)
- Meyers, Carol L., "The Elusive Temple", *The Biblical Archaeologist* 45-1/1982, s. 33-41.
- Millard, Allan., "Assessing Solomon: History or Legend?", *The Age of Solomon-Scholarship at the Turn of the Millenium*, Ed.: Lowell K.Handy, Brill, Leiden-Newyork-Köln 1997, s. 25-29.
- Miller, J.Maxwell., "Sperating the Solomon of History from the Solomon of Legend", *The Age of Solomon-Scholarship at the Turn of the Millenium*, Ed.: Lowell K.Handy, Brill, Leiden-Newyork-Köln 1997, s.1-24.
- Moran, William L., *The Amarna Letters*, The John Hopkins University Press, USA 1992.
- Morgenstern, Julian., "David and Jonathan", *JBL* 78- 4/ 1959, s. 322-325.
- Moscatti, Sabatino., *Ancient Semitic Civilizations*, Capricorn Books 1960, s.168169.;
- Moscatti, Sabatino., *Fenikeliler*, Dost Kitabevi, Ankara 2004.
- Mumford, Gregory D., "Egypt and the Levant", *The Oxford Handbook of The Archaeology of the Levant c.8000-332 BCE*, Ed.: Marg-

- reet L. Steiner, Ann E. Killebrew, Oxford University Press 2014, s.69-89.
- Myres, J.L., "The Ḫabiru, the Hebrews, and the Arabs", *MAN* 47/1947, s. 78-79.
- Na'aman, Nadav., - Ran Zadok, "Sargon II's Deportations to Israel and Philistia (716-708 B.C.)", *JCS* 40-1/ 1988b, s. 36-46.
- Na'aman, Nadav., "Ḫabiru and Hebrews: The Transfer of a Social Term to the Literary Sphere", *JNES* 45-4/1986a, s. 271-288.
- Na'aman, Nadav., "Ḫabiru-like Bands in the Assyrian Empire and Bands in the Biblical Historiography", *JAOS* 120-4/2000, s. 621-624.
- Na'aman, Nadav., "Hezekiah's Fortified Cities and the "LMLK" Stamps", *BASOR* 261/1986b, s. 5-21.
- Na'aman, Nadav., "Province system and Settlement of North Syria and Palestine in the Neo-assyrian Period", *Neo-Assyrian Geography*, Ed.: Mario Liverani, Rome 1995, s.103-115.
- Na'aman, Nadav., "Sennacherib's Campaign to Judah and the Date of the lmlk Stamps", *Vetus Testamentum* 29-1/1979, s. 61-86.
- Na'aman, Nadav., "Sources and Composition in the History of Solomon", *The Age of Solomon-Scholarship at the Turn of the Millennium*, Ed.: Lowell K.Handy, Brill, Leiden-Newyork-Köln 1997, s. 57-80.
- Na'aman, Nadav., *Ancient Israel's History and Historiography The First Temple Period*, Winona Lake-Indiana- Eisenbrauns 2006.
- Na'aman, Nadav., "Sennacherib's "Letter to God" on His Campaign to Judah", *BASOR* 214/1974, s. 25-39.
- Na'aman, Nadav., "The List of David's Officers (šālīšīm)", *Vetus Testamentum* 38-1/1988a, s.71-79.
- Nânâ, Mahmut., *Yahudi Tarihi*, Çev.; D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2014.
- Norin, Stig., "The Age of Siloam Inscription and Hezekiah's Tunnel", *Vetus Testamentum* 48-1/1998, s.37-48.
- Oppenheim, Leo., "Babylonian and Assyrian Historical Texts", *ANET*, Ed.: James B. Pritchard, Princeton University Press, Princeton 1992, s.265-317.

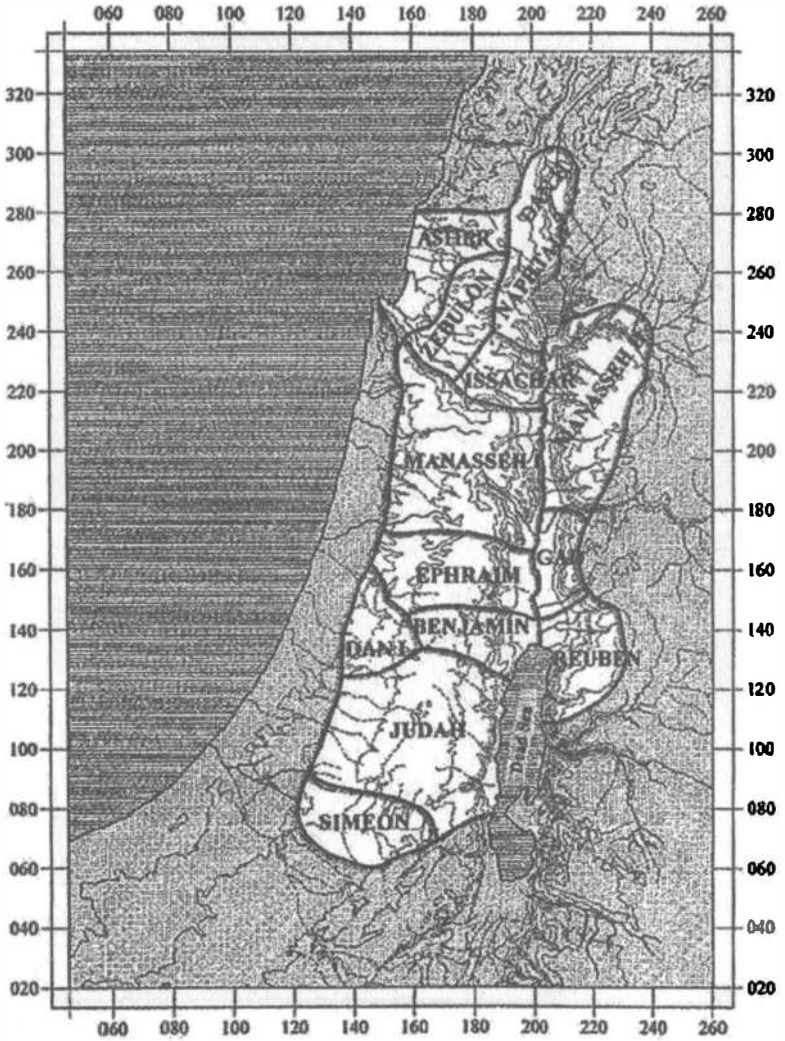
- Page, Stephanie., "A Stela of Adad-nirari III and Nergal-ereš from Tell al Rimah", *Iraq* 30-2/1968, s. 139-153.
- Parladir, Halil Saim., "Mit-Tarih Karşıtlığı Bağlamında Eski Ahit", *Kırkbudak Anadolu Hail İnançları Degisi* 3-12/2007, s. 94-109.
- Parpola, Simo., *The Correspondence of Sargon II (I)*, SAA 1, Helsinki University Press 1987.
- Rea, John., "The Time of the Oppression and the Exodus", *Bulletin of the Evangelical Theological Society* 3-3/ 1960, s.58-66.
- Redmount, Carol A. "Bitter Lives: Israel In and Out of Egypt", *The Oxford History of the Biblical World*, Ed.: M.D. Coogan, Oxford University Press 1998. (google sınırlı erişim e kitap, erişim 03.08.2015/14.14)
- RINAP I. Tadmor ר"ל., Hayim.- Shigeo Yamada, *The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III (744–727 BC), and Shalmaneser V (726–722 BC), Kings of Assyria*, Eisenbrauns 2011.
- Riemschneider, K.K., "Babylonische Geburtsomina in Hethitischer Übersetzung", Wiesbaden, 1970
- Rogerson, John., - Philip R. Davies, "Was the Siloam Tunnel Built by Hezekiah?", *The Biblical Archaeologist* 59-3/1996, s. 138-149.
- Rollston, Christopher A., *Writing and Literacy in the World of Ancient Israel-Epigraphic Evidence from the Iron Age*, SBL, Atlanta 2010.
- Rowton, Michael B., "Dimorphic Structure and the Parasocial Element", *JNES* 36-3/1977, s. 181-198.
- Rowton, Michael B., "Dimorphic Structure and the Problem of the 'apirû-ibrîm", *JNES* 35-1/1976, s. 13-20.
- Sagrillo, Troy Leiland., "Šiřaq's Army 2 Chronicles 12:2–3 From An Egyptological Perspective", *The Ancient Near East in the 12th–10th Centuries BCE Culture and History Proceedings of the International Conference Held at the University of Haifa 2–5 May 2010*, Ed.: Gershon Galil, Ayelet Gilboa, Aren M. Maeir, Dan'el Kahn, Alter Orient und Altes Testament-392, Ugarit-Verlag Münster 2012, s.425-450.
- Sarna, Nahum M., "Israel in Egypt-The Egyptian Sojourn and the Exodus", *Ancient Israel from Amraham to the Roman Destruction*

- of the Temple, Biblical Archaeology Society, Washington DC 1999, s. 33-54.
- Sayce, A. H., *Patriarchal Palestine*, Newyork, 1895. (<https://archive.org/stream/patriarchalpale00saycgoog#page/n171/mode/2up> 25.12.15/10:14)
- Schmidt, Brian., "A Summery Assesment for part 5", *The Quest for the Historical Israel, Debating Archaeology and the History of Israel-Invented Lectures Delivered at the Sixth Biennial Colloquium of the International Institute for Secular Humanistic Judaism*, Ed.: Brain B. Schimdt, Society of Biblical Literature, Atlanta 2007, s. 143-145.
- Schmidt, Nathaniel., "Moses: His Age and His Work. II", *The Biblical World* 7-2/ 1896, s. 105-119.
- Schneider, Tammi J., "Mesopotamia (Assyrians and Babylonias) and the Levant", *The Oxford Handbook of The Archaeology of the Levant c.8000-332 BCE*, Ed.: Margreet L. Steiner, Ann E. Killebrew, Oxford Universty Press 2014, s.98-106.
- Schniedewind, William M., "Tel Dan Stela: New Light on Aramaic and Jehu's Revolt", *BASOR* 302/1996, s. 75-90.
- Seters, John Van., *In Search of History-Historiography In The Ancient World And The Origins Of Biblical History*, Yale University Press 1983.
- Sevin, Veli., *Yeni Asur Sanatı Il-Assur Resim Sanatı*, TTK, Ankara 2010.
- Shai, Itzhaq., "The Political Organization of the Philistines", *I Will Speak the Riddles of Ancient Times-Archaeological and Historical Studies in Honor of Amihai Mazar on the Occasion of His Sixtieth Birthday Volume 1*, ed.: Aren M. Maeir-Pierre de Miroshedji, Winona Lake-Indiana-Eisenbrauns 2006, s.347-359.
- Shea, W. H., "Adad-Nirari III and Jehoash of Israel", *JCS* 30-2/1978, s. 101-113.
- Shea, W. H., "Manahem and Tiglat-Pilaser III", *JNES* 37-1/1978, s. 43-49.
- Simon, Uriel., *Joseph and His Brothers-A Story of Change*, Çev.: David Louvish, Lookstein Center, 2001. (http://www.lookstein.org/Joseph_booklet.pdf erişim 30.09.15 14:50)

- Smith, J. M. P., The Character of King David, *JBL* 52- 1/1933, s. 1-11.
- Speiser, E.A., "Ethnic Movements in the Near East in the Second Millennium B.C. The Hurrians and Their Connections with the Habiru and the Hyksos", *ASOR* 13/1931-1932, s. 13-54.
- Stavropoulou, Francesca., Placing and Displacing the Dead in the Book of Kings, *Paper Presented at the SBL meeting in San Diego, Nov. 2007*, s. 1-11. (<https://www.sbl-site.org/assets/pdfs/Stavropoulou.pdf> 6.12.15/15:16)
- Stern, E., "Israel at the Close of the Period of the Monarchy: An Archaeological Survey", *The Biblical Archaeologist* 38-2/1975, s. 26-54.
- Suriano, Matthew J., "Historical Geography of the Ancient Levant", *The Oxford Handbook of The Archaeology of the Levant c.8000-332 BCE*, Ed.: Margreet L. Steiner, Ann E. Killebrew, Oxford University Press 2014, s.9-23.
- Tadmor, Hayim., "The Campaigns of Sargon II of Assur: A Chronological-Historical Study", *JCS* 12-1/1958, s. 22-40.
- Taş, İlknur., Selim F. Adalı, "Çivi Yazısı Geleneğinde Lullu Halkı", *KUBA-BA* 12-24/2015, s.21-35.
- Thiele, Edwin R., "Pekah to Hezekiah and Azariah and Hezekiah Synchronisms", *Vetus Testamentum* 16-1/1966, s. 83-107.
- Torrey, Charles C., "A Hebrew Seal from the Reign of Ahaz", *BASOR* 79/1940, s. 27-29.
- Ussishkin, David., "King Solomon's Palaces", *The Biblical Archaeologist* 36- 3/1973, s.78-105.
- Van De Mieroop, Marc., *Antik Yakındoğu'nun Tarihi İÖ 3000-323*, Dost Kitabevi Yay., Ankara 2006.
- Whitelam, Keith W., *The Invention of Ancient Israel-The Silencing of Palestinian History*, Routledge, Newyork 1996.
- Wightman, G.J., "The Myth of Solomon", *BASOR* 277-278/1990, s.5-22.
- Wilson, John A., "Egyptian Historical Texts-Beth Shan Stelae of Seti I and Ramses II", *ANET*, Ed.: J.B.Pritchard, Princeton University Press 1992, s. 227-264.

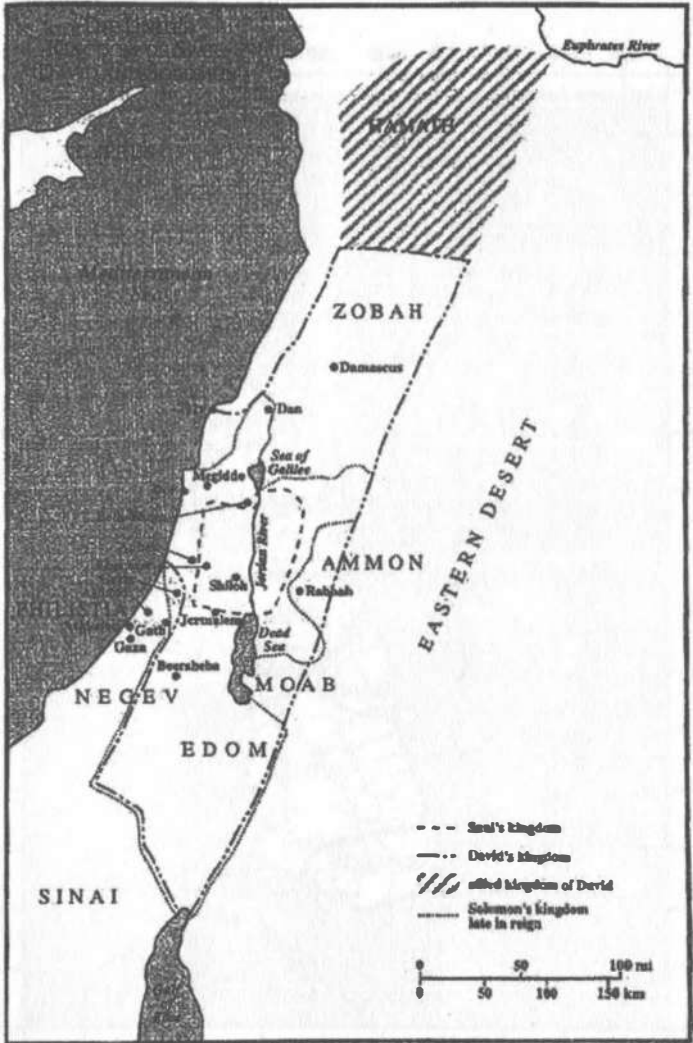
- Wilson, John A., "The Eperu of the Egyptian Inscriptions", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 49-4/1933, s. 275-280.
- Young, Robb Andrew., *Hezekiah in History and Tradition, Supplements to Vetus Testamentum Vol. 155*, Brill 2012.
- Younger, K. Lawson Jr., "Recent Study on Sargon II, King of Assyria: The Implications for Biblical Studies", *Mesopotamia and the Bible-Comparative Explorations*, Ed.: Mark W. Chavalas & K. Lawson Younger Jr., *Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series* 341, London 2002, s. 288-329.

EKLER

“Antik İsrail’in “on iki kabilesi”nin coğrafi dağılımı.”

Mario, Liverani, *Israel's History and the History of Israel*, Equinox Publishing, London 2007, s.61.

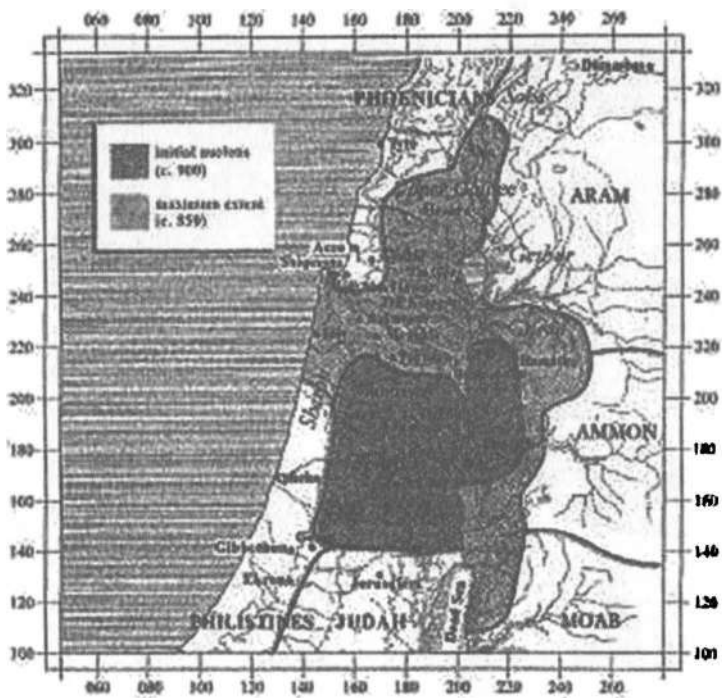
“Saul, Hz. Davud ve Hz. Süleyman’ın Birleşik Krallığı”

Andre Lemaire, “The United Monarchy-Saul, David and Solomon”, *Ancient Israel from Amraham to the Roman Destruction of the Temple*, Biblical Archaeology Society, Washington DC 1999, s. 95.

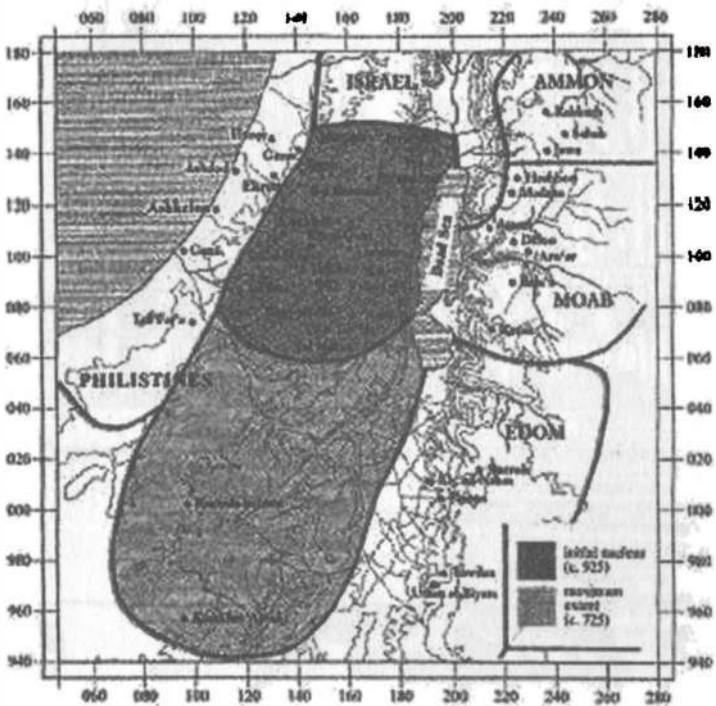
“Demir Çağında Filistin Bölgesindeki Yayılım”

Mario, Liverani, *Israel's History and the History of Israel*,
Equinox Publishing, London 2007, s.82.

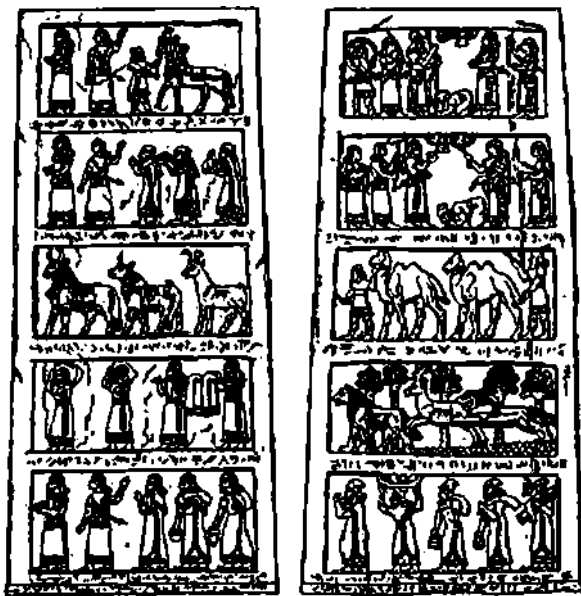
“İsrail Krallığı”

Mario Liverani, *Israel's History and the History of Israel*, Equinox Publishing, London 2007, s.109.

“Yahuda Krallığı”

Mario Liverani, *Israel's History and the History of Israel*, Equinox Publishing, London 2007, s.130.

“İsrail Kralı Yehu, III. Salmanassar’dan aman dilerken”

Veli Sevin, *Yeni Asur Sanatı II-Assur Resim Sanatı*,
TTK, Ankara 2010, s.56.

“İsrail Kralı Yehu, III. Salmanassar’dan aman dilerken, detay”

Mario, Liverani, *Israel's History and the History of Israel*,
Equinox Publishing, London 2007, s.145.

“Tell Dan Yazıtı”

Christopher A. Rollston, *Writing and Literacy in the World of Ancient Israel-Epigraphic Evidence from the Iron Age*, SBL, Atlanta 2010, s.50.

“Meša Steli”

Christopher A. Rollston,
*Writing and Literacy in the World of
 Ancient Israel-Epigraphic Evidence
 from the Iron Age*, SBL, Atlanta
 2010, s.52.

Dizin

A

Adad-İdri 53, 54
ahit sandığı 30, 37, 40
Amarna 7, 9, 11, 16
Aram-Zobah 41
Asarhaddon 83
Asur VII, VIII, 2, 4, 18, 41, 43, 45,
51, 53, 55, 57, 58, 60, 63-
66, 68, 70, 75, 76, 79-84, 90
Asurbanipal 83
Asurnasirpal 54
Aşdot 37
Aşerah 78
Aşkelon 23, 37
Avram 17, 19
Azekah Yazıtı 81

B

Baal 52, 55, 60, 74, 82
Babil VII, VIII, 1, 2, 7, 17, 43, 66,
69, 80, 84-87, 90, 91

E

Edom 20, 27, 39, 45, 55, 59, 71,
74, 75, 76, 77, 86
Ekron 37, 80, 81

F

Filistin 4, 5, 15, 23, 26-28, 36, 38,
44, 47, 50, 54, 57, 59, 60,
75, 79, 81, 82, 84, 85

G

Gat 37, 57, 58, 74
Gezer 40, 44, 45, 71
Golyat 38, 39

H

Hadadezer 41, 53
Hamat 53, 66, 69
Hamath 85
Hazor 29, 45, 60
Hevron 19, 22
Hiksoslar 16, 23, 24, 25
Hiram 41, 44, 62
Hitit 10, 16
Hititli Efron 22

I

I. Amenhotep 25
I. Şosenk 44, 71
II. Amenhotep 27

- II. Asurnasirpal 53
II. Nabukadnezar 85, 86, 87
II. Neko 84, 85, 86
II. Ramses 12, 28
II. Sargon 4, 66, 67, 69, 70
III. Ramses 4, 28
III. Salmanassar 53, 54, 56, 57
III. Tiglat-Pilaser 61
III. Tiglat-Pileser 75, 76, 77
- J**
Josephus, Flavius 16, 23, 43, 27
- K**
Karkar 54, 66
Kenan Ülkesi 3, 15, 22, 23, 26, 27,
28, 29, 30, 32
kinahu 4
Kuntillet Azrud 74
Kurkh Monolitleri 54
- L**
Lakiş 28, 75, 79, 81, 82, 87
Imlk 79
Luli 80
- M**
Megiddo 27, 45, 60, 64, 70, 73, 85
Mescid-i Aksa 79
Meşa Steli 42, 51, 53
Mısır 1-4, 7, 11, 13, 15-17, 22-30,
34, 36, 39, 43-46, 48-49,
60, 63, 65, 71-72, 75, 76,
80, 82-89, 91
Mikal 39
Nimrud Prizması 67
- N**
nissabim 45
Nobopolasar 84

Nuzi 3, 4, 9, 16, 17

O

Ofir 46

P

Padi 80

pentapolis 37

Psothom Phanech 23

S

Samaria 66

Sanherib 4, 12, 79, 80, 81, 82, 83

Sayda 80, 83, 86

Serug 18

Suriye 3, 4, 7, 27, 36, 38, 41, 43,
60, 62, 64, 75, 79, 82, 85

Ş

Şam 41, 45, 50, 58, 66, 72, 74

Şamaş-şum-ukin 83

Şomer 74

Şosenk 17, 45

T

Tahpenes 45

Tel Dan 42, 60

Terah 6, 18

Tyre 3, 41, 46, 51, 52, 59, 65, 83,
86

uru Salim 29

V. Salmanassar 65, 66

Yavneh Yam 84

Yerubbaal 31

Yeşu 6, 15, 28, 29, 30, 49

Yetro 26

Zerah 72

Tek bir atadan birleşik krallığa ve sonrasında iki farklı devlet hâlinde Asur ve Babil istilasına kadar politik yaşamına devam eden İsrail halkının en eski tarihleri dini bir anlam içermesi bakımından oldukça ilgi çekicidir. Şu bir gerçektir ki adı geçen krallıklar uygarlık tarihine aynı bölgedeki diğer devletler gibi damga vuran yenilikler bırakmasalar da, bugün hâlâ isimlerini andığımız halkın erken dönemlerini oluşturmaları sebebiyle dikkate değerdir.

www.kitabevi.com.tr
online satışlar için

ISBN 978-975-6336-31-1

9 789756 336311

12₺